

Private eigendom, publieke macht

Op weg naar een nieuw feodalisme?

RUTGER CLAASSEN

Boomjuridisch

Van oudsher proberen liberaal-democratische samenlevingen private en publieke sferen gescheiden te houden. Individuen en bedrijven kunnen privaat handelen op de markt, winst maken en daar de vruchten van plukken. De publieke macht moet daar onafhankelijk van uitgeoefend worden, op democratische basis. Maar die strikte scheiding tussen privaat en publiek staat onder druk. Oligarchen beïnvloeden in veel landen de politiek, door partijdonaties en lobbyactiviteiten. Bedrijven reguleren hun eigen activiteiten, en overheden slagen er in een geglobaliseerde economie lang niet altijd in om daar effectieve controle over te hebben.

In dit boek presenteert Rutger Claassen een filosofische analyse van de relatie tussen privaat en publiek. In het feodalisme waren beide met elkaar verweven, op een ongezonde manier. De moderne, open samenleving ontstond in de 18^e eeuw als een reactie daarop. Maar vandaag de dag lijken we een terugval te beleven. Opnieuw vermengen economische en politieke belangen zich, ten koste van burgers. Zijn we aangeland in een 'neo-feodaal' tijdperk? En hoe daarop te reageren?

Voor iedereen die wil begrijpen hoe politiek en economie elkaar beïnvloeden, en hoe een filosofische blik ons daarbij kan helpen.

Rutger Claassen is hoogleraar Politieke Filosofie en Economische Ethiek aan de Universiteit Utrecht.

ISBN 978-94-6290-779-9

9 789462 907799 >

Boomjuridisch

PRIVATE EIGENDOM, PUBLIEKE MACHT

PRIVATE EIGENDOM, PUBLIEKE MACHT

OP WEG NAAR EEN NIEUW FEODALISME?

Rutger Claassen

Rede

Uitgesproken in verkorte vorm bij de aanvaarding van het
ambt van hoogleraar op het vakgebied Politieke Filosofie
en Economische Ethiek, aan de Universiteit Utrecht,
op 9 december 2019

Boom juridisch
Den Haag
2020

Omslagontwerp en opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

© 2020 R. Claassen | Boom juridisch

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-94-6290-779-9

ISBN 978-94-6094-718-6 (e-book)

NUR 741

www.boomjuridisch.nl

INHOUD

Inleiding	7
Luik 1: Het feodalisme	11
Luik 2: Het liberalisme	15
Luik 3: Marx en het reële marxisme: vernietiging van de scheidslijn	20
Luik 4: Politieke macht in private handen	25
Luik 5: De (quasi-)publieke macht van bedrijven	32
Conclusie	37
Dankwoord	39
Eindnoten	43
Bibliografie	51
Over de auteur	59

*Mijnheer de rector magnificus,
dames en heren,*

Op 20 juli 2019 berichtte de *Telegraaf* over zijn undercover-onderzoek naar Nederlandse politieke partijen. Een anonieme journalist had alle partijen opgebeld, waarbij hij zich voordeed als vermogend ondernemer. Hij bood de partijen een donatie van 15.000 euro aan, op voorwaarde dat deze anoniem zou blijven.¹ De wet gebiedt bij een donatie boven 4500 euro openbaarmaking van de schenker. Maar de meeste politieke partijen wilden wel creatief meedenken. Zo suggereerden VVD, CDA, ChristenUnie en DENK het bedrag over verschillende familieleden te verdelen, die elk een deel zouden schenken. Dezelfde partijen, aangevuld met SGP, PvdA en GroenLinks, adviseerden de gift over meerdere jaren uit te spreiden. Het bontst maakte 50PLUS het, met een aanbod het geld in een envelop in ontvangst te willen nemen. Bij 50PLUS en CDA kreeg de anonieme donateur bovendien het aanbod om in zeer select gezelschap te komen meepraten over de koers van de partij. De enige drie partijen die niet bereid waren de wet te omzeilen, waren de SP, de Partij voor de Dieren en Forum voor Democratie. Dus als u nog een politieke partij zoekt...

Op 5 oktober 2018 om 6.00 's ochtends kreeg premier Mark Rutte een inmiddels beroemd geworden sms'je, waarin Unilevertopman Paul Polman meedeelde dat het bedrijf zijn hoofdkantoor niet in Nederland zou vestigen. Het leidde zoals bekend tot grote politieke druk om de afschaffing van de dividendbelasting te annuleren. Die afschaffing, zo was het vermoeden van menigeen, was een cadeautje van de VVD aan twee bedrijven (Shell en Unilever), verpakt in het algemeen belang van het 'vestigingsklimaat'. Saillant detail: later probeerden journalisten van *HP De Tijd* met een beroep op de

Wet openbaarheid van bestuur (Wob) openbaarmaking van dit publiek belangrijke sms'je af te dwingen. Aanvankelijk weigerde de regering: sms'en zijn geen officieel document in de zin van de Wob. Later werd dit verweer ingetrokken. Tegen die tijd echter verklaarde Mark Rutte dat hij het sms'je had gewist. Volgens Polman zelf had er alleen in gestaan: 'Mark, ben je wakker, ik wil met je praten.' De rest was per telefoon gegaan.²

Dit zijn twee voorbeelden van 'praktijken van vermenging' van privaat en publiek. Daarin gebruiken bedrijven of vermogende ondernemers hun private eigendomsrechten om publieke machtsuitoefening te beïnvloeden. Private eigendom, publieke machtsuitoefening. Ik noem nog twee voorbeelden hiervan, die wellicht minder evident zijn.³

Op 29 december 2018 deed een journalist van *de Volkskrant* verslag van vijf weken undercover werken in een distributiecentrum van webwinkel bol.com. Het resultaat was een nogal ontzetsend inblikje in de arbeidsomstandigheden bij deze internetreus. De journalist was orderpicker; dat is iemand die de hele dag heen en weer loopt om de bestelde pakjes uit de stellages te halen.⁴ In bedompte hallen zonder daglicht maken de orderpickers werkdagen van 10 tot 11 uur. 25 tot 30 kilometer per dag lopen is geen uitzondering. De orderpickers zijn in dienst van een uitzendbureau en kunnen na anderhalf jaar weer vertrekken, want anders zouden zij een vast contract moeten krijgen. Sowieso houden weinigen dit werk langer dan een jaar vol. Rugklachten na het tillen van zware pakketten worden door de bedrijfsleiding laconiek weggewuifd. Aan de muur hangen ranglijsten met ieders persoonlijke *performance ratio*, die uitdrukt hoeveel pakketjes je per uur hebt verwerkt. Als de journalist aan een Portugese uitzendkracht vraagt wat hij van het werk vindt, haalt de laatste zijn schouders op en antwoordt: 'Je voelt je soms een robot.'

Op 9 augustus 2019 maakte het taxibedrijf Uber bekend dat het zijn intellectueel eigendom verhuist van Bermuda naar Nederland. In de nieuwe, strengere regels van de Europese Commissie geldt het eerste land wel, maar het laatste niet als belastingparadijs. De waarde van het intellectueel eigendom werd kunstmatig opgehoogd en op de balans van zijn Nederlandse dochteronderneming gezet. Die rekt bij eventuele winst in de toekomst op een gunstige meerjarige aftrek van intellectuele eigendomsrechten onder het Nederlandse belastingregime. De waarde daarvan werd geschat op 6,1 miljard dollar.⁵ Dit zou de overgebleven belastingaanslag voor de Nederlandse schatkist tot praktisch nul reduceren. Dit nieuws leidde tot Kamervragen. Of deze aftrek ook daadwerkelijk door de Belastingdienst is overeengekomen met Uber, bleef echter onduidelijk. De Belastingdienst doet namelijk geen uitspraken over individuele *belasting-rulings*.

Ook dit zijn twee voorbeelden van publieke machtsuitoefening op basis van private eigendomsrechten. We zijn meestal geneigd bedrijven als private partijen te zien. Daarom klinkt het misschien vreemd om hun macht over werknemers als een vorm van publieke machtsuitoefening te begrijpen. Machtsuitoefening is publiek wanneer er dwang in het spel is, en mensen zich daar niet aan kunnen onttrekken. Geldt dat niet alleen voor de staat? Immers, alleen de staat mag zijn wetten afdwingen met geweld.⁶ Alle andere relaties, tussen mensen in de samenleving, zijn toch vrijwillig? Dat is mijn ogen te simpel. Bedrijven kunnen werknemers met een zwakke arbeidsmarktpositie aan strakke, zelfgemaakte regels binden, zoals in het voorbeeld van bol.com. Bedrijven kunnen internationaal met winsten schuiven en zo overheden onder druk zetten gunstige regelingen te bieden, zoals in het voorbeeld van Uber. Grote, multinationale bedrijven nemen besluiten waaraan werknemers, burgers en

overheden zich niet zomaar kunnen onttrekken. Daarmee zijn die bedrijven ook een soort publieke actoren geworden. Hierop kom ik later terug.

De hamvraag in deze oratie is: zijn deze praktijken van vermeniging van privaat en publiek een bedreiging voor de open samenleving? Staat hiermee de democratische rechtsstaat op het spel? Deze vraag heeft verschillende politiek-filosofische antwoorden gekregen. Deze antwoorden zal ik bespreken in een vijfluik. Drie historische luiken behandelen het feodalisme, liberalisme en marxisme. In het vierde en vijfde luik onderzoek ik of wij vandaag de dag in een neofeodale samenleving terecht dreigen te komen; en zo ja wat daarvan te denken en wat daaraan te doen.

LUIK 1: HET FEODALISME

In de nacht van 4 augustus 1789 komt de Franse *Assemblée nationale* in crisisberaad bijeen. Na de bestorming van de Bastille op 14 juli zijn overal in Frankrijk onlusten uitgebroken. Boeren vergrijpen zich aan de eigendommen van hun leenheren, de Kerk en de koninklijke domeinen. De geest van de Revolutie is uit de fles. De *Assemblée* was al bezig met de voorbereidingen voor de *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*, het filosofische hoogtepunt van de Revolutie. Maar het haastwerk dat de Revolutionaire parlementariërs deze nacht onder druk van de onlusten voortbrengen, is misschien wel net zo belangrijk. Zij nemen het *Décret relatif à l'abolition des privilèges* aan, het 'decreet met betrekking tot de afschaffing van de privileges'. Artikel 1 verklaart ferm: 'L'Assemblée nationale détruit entièrement le régime féodal': de Nationale Vergadering vernietigt in zijn totaliteit het feodale systeem.⁷

Marxistische historici hebben deze gebeurtenis geïnterpreteerd als de machtsgreep van de bourgeoisie tegenover de tot dan toe dominante adel. In zijn recente boek *The Great Demarcation* zet de Amerikaanse historicus Rafe Blaufarb zich tegen deze interpretatie af.⁸ Hij begrijpt het Decreet van 4 augustus als een constitutionele omwenteling. In de decennia voorafgaand aan de revolutie was er een debat onder juristen geweest over de vermenging van private eigendom en publieke macht. Met het decreet maakte de *Assemblée* in één klap een einde aan dat debat. Voortaan zou er een heldere scheidslijn lopen tussen private eigendom en publieke macht, tussen 'property' en 'power'. Blaufarb legt uit dat de Revolutionairen een dubbele feodale knoop probeerden te ontwarren. Enerzijds was private

eigendom van grond verknoopt geraakt met publieke bevoegdheden, anderzijds werden publieke ambten als persoonlijk eigendom behandeld. Aan beide zijden van de latere publiek/private scheidslijn was dus werk aan de winkel.⁹

Laten we beginnen met wat later de private sfeer zal worden. Dit is de sfeer van economische productie. Die economische productie was tijdens het *Ancien Régime* nog vooral agrarisch. Grondeigendom vervulde een cruciale rol. Het systeem van grondeigendom was feodaal. Eenvoudige boeren waren horigen, die hun land niet in eigendom hadden, maar slechts pachtten van hun leenheren, de *seigneurs*. Die leenheren hadden de grond weer te leen van hogere leenheren, en zo door tot de Kroon. Deze keten van gebruiksrechten gaf niemand de volledige eigendom. Bij oppervlakkige beschouwing lijkt de verhouding tussen horigen en leenheren op de puur private relatie van hedendaagse verhuurders en huurders. Maar dat is misleidend. Hun relatie had allerlei kenmerken van de afhankelijkheidsrelatie tussen een heerser en zijn onderdanen. De *seigneurs* hadden namelijk zowel civielrechtelijke als strafrechtelijke jurisdictie over hun pachters. Die pachters moesten bovendien belasting aan betalen aan hun heren, persoonlijke diensten voor hen verrichten en trouw aan hen zweren. Dat die heren in ruil voor hun privileges militaire bescherming boden aan de horigen, bevestigt het politieke karakter van hun relatie: veiligheid kan immers worden beschouwd als het publieke goed *par excellence*. Het Decreet van 4 augustus maakte aan dit alles een einde. Het eerder genoemde artikel 1 verklaart elke vorm van persoonlijke afhankelijkheid (*servitude personnelle*) afgeschaft. Latere artikelen maken een einde aan de belastingprivileges van de feodale heren.

Laten we nu kijken naar wat later de publieke sfeer zal worden. Dit is de sfeer van de politiek, waarin voor iedereen geldende wetten worden opgesteld en uitgevoerd. Deze publieke

sfeer leek echter tijdens het *Ancien Régime* op een soort markt. Publieke ambten waren min of meer persoonlijk bezit. Dit heette de 'vénalité des offices', de verkoopbaarheid van de ambten. Juridische functies, zoals notaris of rechter, functies in gilden en functies in het gemeentelijke en provinciale bestuur; al deze ambten waren het persoonlijk eigendom van de bezitter. Ze konden verkocht worden, overgedragen aan erfgenamen, onderdeel zijn van een bruidsschat, of onderpand bij een lening.¹⁰ Er waren honderden van dergelijke ambten, ze vormden de ruggengraat van het bureaucratische, rechtsprekende en militaire apparaat van het *Ancien Régime*. Dit alles vertoont een analogie met het persoonlijke karakter van de macht van de koning, die overerfbaar is op zijn zonen. Daar maakte de Franse Revolutie enkele jaren later een eind aan. Maar reeds op 4 augustus 1789 verklaarde zij, in artikel 6 van het decreet, de verkoopbaarheid van de overige publieke ambten voor afgeschaft.¹¹

Het doel van het decreet was dus een dubbele vrijwaring. In beide gevallen was sprake van één en hetzelfde fenomeen, namelijk 'publieke macht in private handen'. Dat fenomeen manifesteerde zich in twee sferen. In de private, economische sfeer waren publieke bevoegdheden vermengd geraakt met grondeigendom. In de publieke sfeer waren de openbare ambten in private handen geraakt. Het doel was om aan beide een einde te maken. Private, economische relaties tussen burgers moesten puur privaat zijn. Publieke macht moest niet te koop zijn, maar op onpersoonlijke titel worden uitgeoefend, verenigd in één centraal, publiek gezag.

Zoals uit dit overzicht blijkt, bestond er dus onder het *Ancien Régime* reeds een rudimentair privaat/publiek onderscheid, in die zin dat er een onderscheid is tussen de economische sfeer waarin *seigneurs* hun gezag uitoefenden op hun domeinen; en een aparte sfeer van openbare ambten waarin regulerend gezag werd

uitgeoefend. Sommige historici definiëren een feodale samenleving als een samenleving waarin het politieke gezag is gefragmenteerd, verspreid over talloze landeigenaren-heren (maar ook andere autonome instanties met gezag, zoals de Kerk), zodat beide sferen samenvallen. Alle regulerend gezag wordt uitgeoefend door machtige heren, op basis van hun eigendomsrechten. Onder die definitie is er dus geen aparte publieke sfeer.¹² Soms wordt ook wel gesteld dat dit een eerdere vorm van feodalisme was, kenmerkend voor de vroege Middeleeuwen. Vanaf grofweg de twaalfde eeuw winnen koningen terrein en slagen erin om lokale heren min of meer onder hun gezag te brengen. Het aldus ontstane centrale gezag wordt tegelijkertijd zowel de top van de piramide van het op eigendom gebaseerde leenstelsel (de koning als superieure leenheer), alsook een daarvan losstaand openbaar gezag, dat regels stelt over het maatschappelijk verkeer.¹³ Een dergelijke centralisatie creëert dus min of meer aparte private en publieke sferen. Maar de samenleving blijft feodaal, omdat, zoals we zagen, de private sfeer nog steeds bron is van publiek gezag en de publieke sfeer nog steeds in private handen is.

Hoe moeilijk het was om zo'n zuivere privaat/publieke scheidslijn ook echt in de praktijk te brengen, zullen we later nog zien.¹⁴ Maar laten we eerst beter kijken naar het ideaalbeeld dat de Franse revolutionairen voor ogen hadden. Waarom was zo'n zuivere privaat/publieke scheidslijn zo belangrijk? Dit brengt me bij het tweede luik – het liberalisme.

LUIK 2: HET LIBERALISME

De privaat/publieke scheidslijn is geen doel op zichzelf. Uit dat andere eerder genoemde document van de Franse Revolutie, de mensenrechtenverklaring, blijkt het doel: de stichting van een liberaal-democratische rechtsstaat.¹⁵ Het liberalisme geeft hier uitdrukking aan en komt in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw tot wasdom in de geschriften van filosofen als Locke, Rousseau, Kant en Mill. In een democratische rechtsstaat zijn twee vormen van vrijheid gegarandeerd: individuele en collectieve vrijheid. Om die twee vrijheden te garanderen, zijn twee pure sferen nodig. Individuele vrijheid floreert in de private sfeer, collectieve vrijheid in de publieke sfeer.

Individuele vrijheid betekent dat het individu heer en meester over zijn eigen leven kan zijn. De Franse en latere mensenrechtenverklaringen geven uitdrukking aan dit ideaal. Daarin krijgen burgers recht op geloofsvrijheid, vrijheid van meningsuiting en andere rechten. Deze burgerrechten garanderen een persoonlijke levenssfeer, waarin het individu zich autonoom kan bewegen. Heel prominent onder die burgerrechten is het eigendomsrecht. De Franse filosoof Jean-Jacques Rousseau, een belangrijke inspirator van de Franse Revolutie, noemde het zelfs een heilig recht en zei daarover:

‘Omdat alle burgerlijke rechten zijn gebaseerd op de eigendom, kunnen zij niet voortbestaan waar de eigendom is afgeschaft. Rechtvaardigheid zal dan niet meer dan een waanbeeld zijn, en de regering slechts een tirannie.’¹⁶

Met het verlenen van een dergelijke geprivilegieerde status aan het eigendomsrecht is Rousseau bepaald geen uitzondering. In de klassiek-liberale traditie is dit sindsdien talloze malen herhaald.¹⁷ Het ongestoord genieten van huis, haard en bezittingen, is een kernvoorwaarde voor een vrij leven. Vandaag de dag verwijzen we naar deze rechtsbescherming met de term ‘rechtsstaat’. In een rechtsstaat wordt de vrijheid van burgers beschermd door middel van burgerrechten. Deze rechten beschermen de menselijke waardigheid.¹⁸ En het eigendomsrecht is prominent onder die rechten. Tezamen creëren die burgerrechten een private sfeer.

Laten we nu kijken naar de publieke sfeer. In die sfeer staat de collectieve vrijheid centraal. De Franse Revolutie noemde dit met Rousseau het principe van de *souveraineté populaire*: de volkssoevereiniteit. Alle leden van het volk hebben in gelijke mate deel aan de publieke macht. Het maken van wetten is niet het voorrecht van een rijke of machtige enkeling, maar het recht van allen, die over zichzelf de baas zijn zolang zij gezamenlijk de wetten maken. De vooronderstelling is dat wanneer allen op deze manier deelnemen, de daaruit resulterende wetten ook in het algemene belang zullen zijn. We hebben hier dus te maken met een koppeling van twee definities van ‘het publieke’: 1) de feitelijke plaats in de samenleving waar macht wordt uitgeoefend teneinde algemene, voor iedereen geldende regels (wetten) op te stellen, en 2) het normatieve ideaal dat de uitoefening van deze macht iets oplevert dat in ‘het algemeen belang is’. Vandaag de dag verwijzen we naar deze koppeling onder de noemer ‘democratie’. Zo’n democratische publieke sfeer ontstaat niet automatisch, wanneer men de verkoopbaarheid van ambten afschaft. Het is namelijk één ding om de fragmentatie van publiek gezag te bestrijden, de ambten uit handen van allerlei private *seigneurs* te halen en in één centraal gezag te bundelen. Het is nog heel wat anders om dit ongedeelde gezag aan het volk te geven. De

opkomst van Napoleon, net als talloze latere autocraten, maakte duidelijk dat ook alleenheersers zich dit nieuwe centrale gezag konden toe-eigenen. Centralisatie kan net zo goed leiden tot autocratie als tot democratie. Het vestigen van één centraal gezag is een noodzakelijke, maar niet een voldoende voorwaarde voor een liberale samenleving. De weg van de Franse Revolutie naar de democratie bleek nog een lang en onzeker pad te zijn.

Individuele en collectieve vrijheid vragen dus om een democratische rechtsstaat. De filosofische theorie die deze twee vrijheden verdedigt is het liberalisme.¹⁹ Liberalisme in deze betekenis valt niet samen met politiek rechts, zoals de term in Nederland vaak wordt gebruikt. Het valt ook niet samen met politiek links, zoals in Amerika (*'liberals'*) gebruik is. Het is een filosofische term die het gezamenlijk politiek erfgoed van linkse én rechtse stromingen uitdrukt, voor zover zij de democratische rechtsstaat verdedigen.²⁰ Dit type liberalisme staat op het spel, wanneer we somberen over Trump, Xi, Poetin en Erdogan, en ons afvragen of onze 'open samenleving' zal overleven in deze stormachtige tijden.

Dat dit ons zelfbegrip is, betekent niet dat met de Franse Revolutie, of welke latere gebeurtenis dan ook, deze liberale droom *verwezenlijkt* is. Filosofen en commentatoren hebben het liberalisme verweten bloedeloze abstracties na te jagen, die door de praktijk van ongelijkheden en onderdrukking elke dag worden ontkend. Ik ben het wat dat betreft eens met de Amerikaanse filosofe Wendy Brown, wanneer zij schrijft:

'De liberale democratie is medeplichtig aan privileges, ongelijkheden en vormen van uitsluiting. Die worden echter gemaskeerd door expliciete formuleringen zoals "gelijkheid voor de wet" en "vrijheid gefundeerd in rechten", en door een schat aan stilzwijgende stelregels, zoals morele autonomie en het abstracte persoon-zijn.'²¹

Tegelijkertijd erkent zij echter ook dat deze abstracte idealen het vehikel kunnen vormen om diezelfde privileges en ongelijkheden te bekritisieren:

‘Vrouwen, raciale en religieuze minderheden, afstammelingen van slaven, nieuwe immigranten, queers, en natuurlijk de arme en werkende klassen, hebben allemaal het universalisme en de abstracties van het liberaal-democratische persoon-zijn aangegrepen om te benadrukken dat zij behoorden tot de categorie van “mens” (wanneer zij daar nog niet toe behoorden), om de liberale betekenis van gelijkheid op te tekken (om die substantieel, niet louter formeel te maken), en ook om het vrijheidsbegrip te verruimen (zodat vrijheid niet slechts op ieders keuze betrekking heeft binnen bestaande levensomstandigheden, maar ook op de controle over die omstandigheden).’²²

De kritiek op het liberalisme als zijnde te abstract miskent dus dat er een afstand is tussen het ideaal en de altijd onvolmaakte werkelijkheid. Het ‘maskerende’ effect van het ideaal treedt alleen op voor zover men strategisch claimt dat het ideaal al volledig verwezenlijkt is (‘we leven in een liberale samenleving’), om daarmee verdere stappen af te houden. Hoewel dat een bekende retorische wending is in de politieke praktijk, doet dat niets af aan het emancipatoire potentieel dat aanwezig is in het liberalisme als politieke theorie.

Het liberalisme en zijn liberaal-democratische rechtsstaat staan in meerdere opzichten onder druk, zijn in meerdere opzichten niet ‘vervuld’. Ik keer nu terug naar de specifieke bedreiging voor de liberaal-democratische rechtsstaat die in deze oratie centraal staat: dat private eigendom onderhuids de publieke macht zal blijven domineren. De angst is dat de wederzijdse zuivering van private en publieke sfeer gedoemd is een onvoltooid project te blijven. Dat is een belangrijk thema geweest in de politieke

filosofie sinds de Franse Revolutie, beginnend bij Rousseau. We zagen al dat hij het eigendomsrecht heilig verklaarde. Tegelijkertijd was hij ook een van de grootste criticasters van de *ongelijkheid* in private eigendom. Zo schreef hij:

‘Wat het meest noodzakelijke is in de politiek, en misschien het moeilijkste van alles, is de strikte integriteit om aan allen recht te doen, en bovenal om de arme te beschermen tegen de tirannie van de rijke. Het grootste kwaad is al geschied, wanneer men armen heeft om te verdedigen en rijken om in bedwang te houden (...). Daarom is het een van de belangrijkste zaken in de politiek om extreme ongelijkheid van vermogens te voorkomen.’²³

Dit is niet een kritiek op ongelijkheid in termen van ‘verdelende rechtvaardigheid’, dat wil zeggen dat al te grote ongelijkheden in inkomen of vermogen onrechtvaardig zijn voor de minst bezittende partij.²⁴ Het is ook niet een kritiek op basis van het algemeen welzijn, dat wil zeggen dat iedereen beter af is (meer welzijn ervaart) in een gelijkere samenleving.²⁵ Nee, het is een kritiek die betrekking heeft op de institutionele integriteit van het politieke domein.²⁶ Toch was voor Rousseau de dreiging dat ongelijkheden in private eigendom de publieke macht corrumperen niet voldoende om het private eigendomsrecht en het scherpe onderscheid tussen privaat en publiek op te geven. Iemand die daar anders over dacht, een halve eeuw later, was Karl Marx. Dat brengt mij bij het derde luik: het marxisme.

LUIK 3: MARX EN HET REËLE MARXISME: VERNIETIGING VAN DE SCHEIDSLIJN

In een van zijn vroegere teksten besprak Marx de economische geschiedenis aan de hand van drie stadia. De eerste twee kennen we inmiddels. In het feodalisme had de private sfeer een direct politiek karakter. Alle elementen van het private leven, schrijft Marx, zoals eigendom, familie en beroep, waren politiek geladen, in de instituties van feodale heerlijkheid, stand en gilde. Er was geen scheiding tussen beide. De Franse Revolutie benoemt Marx als een beweging van ‘politieke emancipatie’. Ze vernietigde de feodale vermenging van publiek en privaat. Wat was het resultaat?

Eerst beschrijft Marx hoe de ‘politieke geest’ hierdoor bevrijd werd van private overwegingen, en tot een hoeder van het algemeen belang kon worden. Marx spreekt daarover in termen van het ‘idealisme van de staat’. Maar dan richt hij zich op de keerzijde, want tegenover dit idealisme komt een op egoïsme gebaseerde private sfeer te staan; Marx spreekt van het ‘materialisme van de burgerlijke samenleving’. Het eigendomsrecht is daarvan de uitdrukking. In een bijtende kritiek stelt Marx dat de moderne mens niet ‘van de eigendom bevrijd’ werd, maar slechts de ‘eigendomsvrijheid’ kreeg. Evenzo wordt de moderne mens niet ‘bevrijd van de handel’, maar krijgt de ‘vrijheid om handel te drijven’. In hedendaagse termen: wel de vrijheid om op de markt te participeren, maar niet de bevrijding van de markt zelf.²⁷

In latere werken sprak Marx uitgebreid over de nadelen van dit private egoïsme. Hij beschrijft de vervreemding en uitbuiting van arbeiders, op een manier die de bol.com-uitzendkracht zou herkennen, wanneer hij zegt: ‘ik voel me soms net een robot’.

Marx schilderde hoe de staat in handen komt van de kapitalisten, zonder dat daar sms'jes aan te pas kwamen. Hoewel hij niet bekend was met webwinkels, of undercoverjournalistiek van de *Telegraaf*, zou niets van dit alles hem verbaasd hebben. Volgens Marx trekt de liberaal-democratische samenleving een rookgordijn op. Iedereen lijkt in formeel opzicht vrij te handelen. In werkelijkheid echter onttrekt dit een belangrijke waarheid aan het zicht. De liberale samenleving is net als haar voorgangers een systeem van onderdrukkers en onderdrukten. Alleen is het nu niet langer meester en slaaf, of leenheer en horige, maar kapitalist en arbeider.

We zien deze verhulling ook terug in de voorbeelden waarmee ik begon. In twee daarvan was sprake van undercoverjournalistiek, in de andere twee van niet-openbare belasting-rulings en sms'en. Privaat hoort gescheiden te blijven van publiek, dat is ons liberale zelfbeeld. Omdat praktijken van vermenging botsen met dit zelfbeeld, kunnen ze alleen onder de radar plaatsvinden. Wanneer ze toch aan het licht komen, worden ze vaak in eerste instantie ontkend: 'dit is niet gebeurd'. Wanneer misstanden niet langer ontkend kunnen worden, volgt vaak een formalistische verdediging: 'maar het mocht van de wet'. En als zelfs dat niet werkt, rest niets dan een deemoedige belofte van beterschap: 'het zal niet meer gebeuren'. Volgens Marx toont dit alles aan dat de liberale samenleving in de praktijk geen haar beter is dan haar voorgangers. Men hoeft als private ondernemer niet meer een openbaar ambt te kopen, zoals onder het *Ancien Régime*. Men kan nu invloed hebben via donaties of lobbyisten. Men hoeft niet meer arbeiders als horigen te onderdrukken. Nu zoekt men gewoon de mazen in de arbeids-wetgeving op. Of private en publieke sfeer formeel gescheiden zijn of niet, is voor Marx niet interessant. Essentieel is of de samenleving is opgedeeld in onderdrukkers en onderdrukten.²⁸

De liberale samenleving presteert in dit opzicht net zo slecht als het feodalisme. Marx hanteert dus, net als het liberalisme, de morele maatstaf van de vrijheid. Maar hij komt tot een andere conclusie over de maatschappelijke verdeling in twee sferen. Die brengt de vrijheid niet dichterbij.

Het liberalisme bracht ons dus politieke emancipatie, maar ook het egoïsme van de private sfeer. Marx is daarom op zoek naar een derde stadium in de geschiedenis, na feodalisme en liberalisme. Dit volgende stadium kenschetst Marx als een stap van politieke naar werkelijke ‘menselijke’ emancipatie.²⁹ Dat vereist volgens Marx een hernieuwde opheffing van het onderscheid tussen privaat en publiek, tussen *citoyen* en *bourgeois*. Marx had zijn kaarten ook kunnen zetten op een zuiverder uitwerking van het liberalisme, waarin de heimelijke vermenging van privaat en publiek bestreden wordt. Maar dat doet hij niet. In plaats daarvan gooit hij het roer om, en bepleit een politisering van de private sfeer zelf. Die moet tot stand komen door alle regulerende functies te integreren in coöperatief georganiseerde productie-eenheden. Die coöperatieve productie-eenheden, door arbeiders zelf bestuurd, vormen het hart van een socialistische samenleving. De eigendom is er onder maatschappelijke controle geplaatst. Een aparte publieke sfeer waarin staat en bureaucratie wetten uitvaardigen, is daarmee overbodig geworden. De staat kan worden opgeheven. Het idee is dus een nieuwe mengvorm van publiek en privaat, die nu niet onderdrukkend maar emanciperend uitwerkt. Marx weigerde om dit algemene idee concreet uit te werken. Dat was werk voor de mensen zelf, die de revolutie zouden ontketenen, niet voor de tekentafel van de filosoof. De geschiedenis heeft die handschoen opgepakt. Communistische landen gaven hun eigen draai aan de marxistische formules. Een groot succes werd dat niet, noch qua economische prestaties, noch qua individuele vrijheid van de mensen.

In het Westen waren het echter vakbonden, verzorgingsstaat en sociaal-democratie die in de loop van de twintigste eeuw het communisme de wind uit de zeilen namen. Het liberalisme werd gehandhaafd, maar verrijkt met een nieuwe categorie rechten. Naast burgerrechten, kregen burgers nu ook sociale rechten. Recht op fatsoenlijke huisvesting en gezondheidszorg, onderwijs en een adequaat inkomen werden verankerd in mensenrechtenverdragen. Uiteindelijk kwamen ze in 1983 ook in de Nederlandse Grondwet.³⁰ Het egoïsme van de private sfeer werd hierdoor gecompenseerd met een zich uitbreidende publieke sfeer. Burgers werden beschermd door toenemende regulering van de private economie, van arbeids- en milieuwetgeving tot consumentenbescherming, veiligheidsvoorschriften, et cetera. Na het klassieke liberalisme van de negentiende eeuw kwam dus – althans in het Westen – het sociaal-liberalisme; een uitbouw van het liberalisme met sociale rechten.

Vaak wordt deze sociaal-democratische of sociaal-liberale ordening van de economie gepresenteerd als een mildere variant van het socialisme. Maar als we Marx' schets van de socialistische samenleving hierboven als uitgangspunt nemen, is het verschil toch belangrijker dan de overeenkomsten. De hedendaagse Duitse filosoof Axel Honneth heeft in zijn recente socialisbestudie hierop terecht gewezen. In socialistische ogen zijn zowel centrale politieke macht als burgerrechten overbodig, wanneer economische relaties coöperatief georganiseerd zijn.³¹ Dit uitgangspunt heeft volgens Honneth socialisten gedurende de hele twintigste eeuw verhinderd om zich in te spannen voor democratie en rechtsstaat. Dat is problematisch omdat de moderne samenleving bestaat uit meerdere, functioneel gedifferentieerde sferen. Daarmee hebben de burgerrechten niet alleen een emancipatoire betekenis in de economische sfeer, maar bijvoorbeeld ook in de persoonlijke levenssfeer. De strijd van het feminis-

me voor vrouwenrechten in die persoonlijke sfeer laat zien hoe belangrijk burgerrechten buiten de economische sfeer zijn. Het socialisme, met zijn economisch reductionisme, kan dat niet echt een plaats geven. Ook de afwezigheid van een centrale publieke sfeer, waarin de belangen en waarden van alle andere sociale sferen tegen elkaar afgewogen worden, is een problematische kant van het socialisme. Zo kan geen integrale afweging tot stand komen van het algemeen belang van de samenleving als geheel, wanneer particuliere belangen botsen.³²

Als we Honneths kritiek radicaliseren, zouden we zelfs kunnen zeggen dat het socialistische ideaal daarmee *zelf* terugvalt in het feodalisme. En deze diagnose is niet louter filosofisch. Sommige wetenschappers hebben betoogd dat de socialistische landen van het Oostblok na de val van de Muur in een quasifeodale toestand belandden, waarin het centrale gezag was weggefallen, en in plaats daarvan lokale bazen op basis van geprivatiseerde staatseigendommen hun eigen gezag vestigden over groepen ontheemde burgers. De kiem daarvan, zo is het idee, lag al in het feodale karakter van de socialistische onderneming onder het Sovjetregime, als een bedrijfsvorm waarin politieke en economische macht gebundeld was. Werknemers waren daarmee namelijk in hoge mate afhankelijk van hun bedrijf, niet alleen voor inkomen, maar ook voor zorg, onderwijs, en veiligheid. Precies die lokale, persoonlijke afhankelijkheden waren ook kenmerkend voor de Middeleeuwse structuur van het leenstelsel.³³

Het liberale streven naar een gecentraliseerde en gedemocratiseerde publieke sfeer, onafhankelijk van de private, economische sfeer, verdient dus niet te snel te worden opgegeven. Maar is dat ideaal realiseerbaar in onze tijd? Waar staan we nu?

LUIK 4: POLITIEKE MACHT IN PRIVATE HANDEN

Dat brengt mij bij het vierde luik, waarmee we in het heden zijn aanbeland. Sinds de Reagan-Thatcher-revolutie van de jaren tachtig lijken we een nieuw tijdperk binnengetreden in de verhoudingen tussen politiek en economie, een tijdperk gekarakteriseerd door deregulering en privatisering, een terugtrekkende overheid, fixatie op aandeelhouderswaarde in het bedrijfsleven en flexibilisering op de arbeidsmarkt, groeiende ongelijkheden, klimaatcrisis en financiële crises. Soms wordt ons tijdperk aangeduid als dat van het ‘neoliberalisme’. Aanvankelijk was dat een omstreden woord, maar de laatste jaren is het *mainstream* geworden. Bij de laatste Algemene Beschouwingen was er van links tot rechts kritiek op dit neoliberalisme.³⁴ Sinds de financiële crisis van 2008 is op die neoliberale economie brede kritiek. Zo luidde *NRC Handelsblad* afgelopen zomer de noodklok, en pakte breed uit met een achtdelige serie onder de titel ‘Het kapitalisme is kapot, hoe fixen we ons economische systeem?’³⁵ Economen buigen zich sinds het verschijnen van Piketty’s boek *Capital in the 21st Century* weer over inkomens- en vermogensongelijkheid.³⁶ Onze liberale premier dreigde in juni van dit jaar dat bedrijven de hun beloofde verlaging van de vennootschapsbelasting niet zouden krijgen als zij de lonen niet zouden verhogen.³⁷

De historische analyse die ik tot nu toe heb gemaakt suggereert echter dat neoliberalisme niet de beste term is. De ontwikkelingen van de laatste decennia zetten immers de democratische rechtsstaat juist onder druk. Daar is weinig liberaals aan.³⁸ Beter kunnen we wellicht spreken van ‘neofeodalisme’.³⁹

Is onze politiek-economische ordening terug aan het vallen in feodale structuren?⁴⁰ Hoe dat te begrijpen? En wat daaraan te doen? Ik hanteer het begrip neofeodalisme hier in een specifieke betekenis. *Feodaal* is een praktijk waarin publieke macht in private handen is. Zoals we zagen kan dat plaatsvinden aan beide zijden van de privaat/publieke scheidslijn. *Neofeodaal* definiëer ik als zo'n praktijk van vermenging in een verholde vorm, onder het officieel gesternte van een liberaal-democratische rechtsstaat. Zowel feodalisme als neofeodalisme zijn negatief geladen begrippen. Ze wijzen erop dat waar privaat en publiek verstrengeld raken, de vrijheid in het geding is. De individuele vrijheid heeft een puur private sfeer nodig, de collectieve vrijheid een puur publieke sfeer. Dat was de grondgedachte van het liberalisme, ontwikkeld als reactie op de vermengingen in het feodalisme.

Ik wil in het restant van deze oratie twee stellingen verdedigen. Enerzijds: ja, we zien zulke neofeodale tendensen. Publieke macht valt opnieuw in private handen, en dat is problematisch. Anderzijds: het liberale streven naar puur publieke en private sferen is niet de oplossing. Interacties tussen private en publieke sfeer zijn namelijk onvermijdelijk en zelfs noodzakelijk. Noem dit 'grensoverschrijdingen'. Het liberalisme moet zichzelf daarom heruitvinden. Het moet gewenste van ongewenste grensoverschrijdingen leren onderscheiden. Het morele kompas van de individuele en collectieve vrijheid is daarbij van blijvende waarde. Om dit alles aannemelijk te maken, zal ik in dit luik de publieke sfeer bespreken, en de private invloed op publieke machtsuitoefening. In het laatste luik wend ik me tot de private sfeer, en bespreek ik de publieke rol van bedrijven.

Laten we beginnen met de publieke sfeer. Een openbare verkoop van publieke ambten komt niet voor in een liberale democratie. Ook elke schijn daarvan moet vermeden wor-

den. Zo moet een Nederlandse minister, alvorens zijn ambt te aanvaarden, zijn zakelijke belangen op afstand plaatsen. Maar partijdonaties, hechte informele contacten tussen de politieke en economische elite, invloedrijke lobbygroepen en beloften van lucratieve toekomstige banen kunnen toch tot de ondermijning van een integere publieke belangenafweging leiden. De meest flagrante verschijningsvorm van het neofeodalisme is omkoping. Omkoping is de neofeodale variant van de *verkoop* van ambten in het feodalisme.⁴¹ Rechtstreekse omkoping is corruptie.⁴² En daarvan zien we schrikwekkend veel voorbeelden. Donald Trump, die probeert om geld te verdienen aan een G7-vergadering door deze op zijn eigen landgoed Mar-a-Lago te organiseren.⁴³ Premier Netanyahu van Israël die geschenken aanneemt. Premier Babiš van Tsjechië, ook zakenman, die zijn eigen bedrijven EU-subsidies laat opstrijken. Een hele rij van corruptie verdachte hoge politici in Brazilië. Voorbeelden genoeg van vermenging van politieke en economische macht op het hoogste niveau, in zelfverklaarde democratieën. En dan laten we de politieke invloed van de echte maffia nog buiten beschouwing.

Toch kan de conclusie niet zijn dat alle contact tussen private partijen en politici verboden moet worden. Uitwisseling van informatie en ideeën tussen politici en burgers is immers een onmisbaar onderdeel van een gezond democratisch proces. Niemand wil dat politici zichzelf opsluiten in hun werkkamer. Private partijen hebben het recht om gehoord te worden. Er moet een uitwisseling van visies zijn, waarbij politici ook bereid zijn te luisteren en reageren. De publieke sfeer kan niet zijn als een machtig fort waarvan alle ophaalbruggen zijn opgehaald. Interactie met de omliggende private sfeer is nodig. Maar die uitwisseling brengt ook het risico op oneigenlijke vormen van vermenging met zich mee.⁴⁴ Oneigenlijk worden de interacties als er een

‘quid pro quo’ is, een ‘voor-wat-hoort-wat’-structuur. Ook in het *impeachment*-proces van Trump staat de vraag centraal of zo’n quid pro quo bewezen kan worden. In eigen land noemde ik al het Telegraafonderzoek naar donaties aan politieke partijen, waarmee ik deze oratie begon. Politieke partijen moeten als een soort douanier de grens bewaken die zegt dat privaat geld geen macht kan kopen. Dat gaat ze blijkbaar moeilijk af.⁴⁵

In de politiek en in de media worden dergelijke zaken vaak afgedaan als incidenten. Dat is volgens mij geen toeval. In ons hoofd zit nog steeds dit liberale denkkader. We gaan ervan uit dat de publiek/private scheidslijn intact is, tot het tegendeel wordt bewezen. Daardoor zijn we niet alert genoeg op problematische vormen van vermenging, en verrassen deze ons telkens weer. Maar waarom blijven we dan ervan uitgaan dat privaat en publiek netjes gescheiden werelden zijn? De dieperliggende reden daarvoor, vermoed ik, heeft te maken met ons denken over eigendom.

Onder invloed van de opkomst van het liberalisme concentreert het filosofische denken over eigendom zich op twee invalshoeken. Ten eerste is daar het belang van private eigendom voor het individu en diens autonomie. Eigendom helpt ieder individu om controle over het eigen leven te hebben. Ik had het daar al over toen ik Rousseau besprak. In de tweede optiek staat de realisatie van de grootst mogelijke maatschappelijke welvaart centraal, en is private eigendom een effectieve prikkel om die welvaart tot stand te brengen. Een eigenaar zal immers goed voor zijn eigendom zorgen. Dit is het perspectief dat ook in de economische wetenschap centraal staat.⁴⁶ Hoe verschillend deze beide perspectieven op eigendom ook zijn, zij delen een blinde vlek. Onze eigendommen dienen niet alleen voor de eigen private vrijheid. Zij kunnen ook ingezet worden om andere mensen te beïnvloeden. Eigendom verschijnt dus als een puur privaat idee,

conceptueel gezuiverd van politieke implicaties. Dat lijkt heel antifeodaal en daarmee vooruitstrevend, maar daardoor ontstaat een blinde vlek voor de politieke macht die uit eigendom kan voortvloeien.

Wat mist, is dus een derde perspectief, waarin erkend wordt dat eigendom ook altijd macht over andere mensen kan genereren.⁴⁷ Dat geldt niet voor alle typen eigendom. Het bezit van uw spijkerbroek of tafelservies zal geen politieke effecten hebben. Het gaat om wat ik elders ‘discretionaire eigendom’ heb genoemd.⁴⁸ Dat is vermogen dat vrij beschikbaar is voor investeringen in politieke beïnvloeding. We zouden als indicator hiervoor kunnen denken aan alles dat individuen bezitten *boven* de gemiddelde levensstandaard in een samenleving. Eigendom onder die lijn is nodig om in de basisbehoeften te voorzien. Eigendom boven die lijn kan ingezet worden voor politieke beïnvloeding. Natuurlijk zal in de praktijk niet alle eigendom daadwerkelijk zo gebruikt worden. Dus een verdere uitsplitsing is nodig, al naar gelang de verschillende vormen waarin discretionaire eigendom geïnvesteerd wordt. Vermogen dat geïnvesteerd wordt in het opkopen van huizenblokken om die tegen woekerprijzen te verhuren, kan publieke effecten hebben op de leefbaarheid van steden en de levensstandaard van huurders. Vermogen dat geïnvesteerd wordt in verkiezingscampagnes heeft weer andere politieke effecten. Verschillende investeringsroutes verdienen dus elk een eigen analyse.

Dat eigendomsrechten ook altijd politieke implicaties hebben is historisch onderbouwd door mijn Utrechtse collega Bas van Bavel. Hij beschrijft hoe de politiek-economische geschiedenis verloopt in cycli van opgang en ondergang. Die cycli beginnen met de opening van kapitalistische markten, die bevochten wordt op heersende feodale elites. Die opening heeft aanvankelijk emanciperende effecten op brede groepen mensen, die

niet tot de oude elite behoorden. Maar op een gegeven moment komen die nieuwe markten in de greep van nieuwe, economisch succesvolle elites. Deze elites nemen vervolgens ook de controle over de politiek over. Die vermenging van politieke en economische macht leidt vervolgens tot een verslechtering van het institutionele raamwerk voor de hele economie. En uiteindelijk leidt dat volgens Van Bavel onvermijdelijk tot de ondergang van de betreffende samenlevingen.⁴⁹ In mijn termen zou men de neergaande fase van zo'n cyclus dus als een vorm van her-feodalisering kunnen betitelen (het neofeodalisme is dus van alle tijden!). De mogelijkheid van een dergelijke neergang staat in schril contrast met het moderne vooruitgangsgeloof, dat doorgaans met het liberalisme wordt geassocieerd. In mijn optiek is voor zo'n vooruitgangsgeloof dan ook geen plaats. Liberaal-democratische samenlevingen hebben met hun grens tussen privaat en publiek een structurele achilleshiel. Of ze erin slagen die grens succesvol te bewaken is een open vraag. Vooruitgang en achteruitgang zijn beide mogelijk.⁵⁰

Met de dreiging van een dergelijke ondergang in het achterhoofd, staan we voor de vraag: wat nu te doen? De Amerikaanse filosoof John McCormick laat zich graag inspireren door de Klassieke Oudheid. In de Romeinse politiek gaven twee Volkstribunen de arme plebejers een stem, tegenover de macht van de vermogende patriciërs. McCormick stelt een hedendaags Volkstribunaat voor, waarvoor iedereen behalve de rijkste tien procent burgers verkiesbaar is. De oude Grieken deden aan politieke strafprocessen waarbij iedere burger mocht stemmen. Zo konden zich misdragende oligarchen voor langere tijd naar het buitenland verbannen worden, of zelfs de doodstraf krijgen. In McCormicks visie zijn misschien vandaag ook dergelijke mechanismen nodig. Alleen de dreiging met dergelijke straffen zou de elite tot deemoed brengen.⁵¹ Vergeleken met dit alles is

mijn Utrechtse collega Ingrid Robeyns nog mild. Zij werpt de vraag op of we niet een ‘rijkdomsgrens’ zouden moeten instellen, naar analogie met de armoedegrens. Niemand zou onder de armoedegrens mogen vallen, niemand boven de rijkdomsgrens uitstijgen.⁵²

Dit zijn maar twee voorbeelden van de vele institutionele voorstellen om iets te doen aan het binnendringen van private macht in de publieke besluitvorming. Elk voorstel heeft voor- en nadelen, die in een democratisch debat zouden moeten worden besproken. Dat brengt me bij het vijfde en laatste luik.

LUIK 5: DE (QUASI-)PUBLIEKE MACHT VAN BEDRIJVEN

Laten we nu naar de private sfeer gaan. De feodale macht van Middeleeuwse leenheren is gebroken. Hun opvolgers in de private sfeer zijn bedrijven. Het voorbeeld van bol.com waarmee ik begon, laat zien dat bedrijven een grote macht kunnen uitoefenen over werknemers en anderen. Een macht die publiek is, omdat zij net als de macht van de staat niet ontweken kan worden.⁵³

Bedrijven zijn collectieve actoren, die niet goed passen in het individu-staat dualisme van het liberalisme. Net als non-profitinstellingen, zoals de universiteit, maken zij deel uit van het maatschappelijk middenveld tussen individu en staat in. In het Engels worden al deze collectieve personen tussen staat en individu ‘corporations’ genoemd, *business corporations* op de markt en *non-profit organizations* in de *civil society*. Dit door *corporations* bevolkte middenveld is voor het liberalisme altijd een vreemde eend in de bijt gebleven. In de zeventiende eeuw leefde bij de filosoof Thomas Hobbes al de angst dat *corporations* zich als rivalen van de macht van de staat zouden gedragen.⁵⁴ Hij dacht daarbij vooral aan de steden, de Kerk, de gilden, die allen als *corporation* waren georganiseerd. In de analyse van sociologen als Colin Crouch, is deze dreiging vandaag de dag werkelijkheid geworden. De grote *business corporations*, de multinationals, hebben een enorme invloed op de samenleving. Door de globalisering is het moeilijk voor staten afzonderlijk om nog effectieve controle op die macht uit te oefenen.⁵⁵ De filosofe Elizabeth Anderson stelt daarom dat bedrijven een vorm van ‘private government’ uitoefenen.⁵⁶

Daarin schuilt historisch gezien een zekere ironie. In de Middeleeuwen was het de koning die aan steden, kerkgenootschappen, universiteiten en gilden het privilege schonk om zich als rechtspersoon te organiseren. Zij moesten daartoe aantonen een publieke taak te vervullen, en kregen in ruil daarvoor het vermogen om over hun leden regels te stellen. Daarmee werden zij quasi-autonome collectiviteiten. Later, in de zeventiende eeuw, werd de Verenigde Oost-Indische Compagnie de eerste commerciële onderneming. De VOC had private investeerders, maar tegelijkertijd behartigde zij ook publieke taken in het bestuur van de koloniën. Al snel volgden meerdere compagnieën, en later, vanaf de negentiende eeuw, mocht iedereen een bedrijf oprichten. Zowel de commerciële ondernemingen als de niet-commerciële collectiviteiten, zoals de steden, rivaliseerden met de macht van de landadel. In de steden ontstond een bourgeoisie, en kooplieden konden door middel van ondernemingen hun zaken verder uitbreiden. De opkomst van de *corporation* in al haar verschijningsvormen heeft dus aan de neergang van het feodalisme een hoop bijgedragen. De ironie is dat deze ondernemingen nu zelf een dominantie met neofeodale trekken tentoonspreiden. Het is hun macht die de democratische staat nauwelijks nog kan beteugelen.⁵⁷

Is dit een neofeodale tendens, die de democratische rechtsstaat bedreigt? Ook hier zijn er twee kanten aan het verhaal. Enerzijds lijkt dat inderdaad het geval. In veel sectoren hebben bedrijven quasimonopolistische posities bereikt. De marktmacht die dat genereert dient vervolgens als springplank voor politieke macht. Aan het begin van deze oratie noemde ik al het voorbeeld van de creatieve belastingstrategie van Uber. Met dergelijke strategieën zetten multinationale ondernemingen landen onder druk en bepalen ze min of meer zelf hun eigen belastingtarief. Die luxe hebben gewone burgers of kleine bedrijven niet. De

collectieve vrijheid van natiestaten om zelf hun belastingregime vast te stellen, is hier in het geding. Een ander goed voorbeeld is het Cambridge Analytica-schandaal, waarbij *Facebook*gebruikers onwetend data afstonden voor politiek gebruik. Daarmee staat de integriteit van het verkiezingsproces op het spel. Publieke belangen worden ook geschonden door grote banken die ‘too big to fail’ zijn, farmaceutische bedrijven die torenhoge medicijnenprijzen rekenen, autobedrijven die sjoemelsoftware gebruiken, et cetera. Bedrijven lijken in al deze gevallen zichzelf te reguleren, hetzij rechtstreeks, hetzij door de regulerende publieke macht in te palmen. In dit ongecontroleerd uitoefenen van regulerende macht, op basis van private eigendomsrechten, schuilt de neofeodale dreiging.

Maar er is ook een andere kant aan dit verhaal. Bedrijven worden namelijk ook voortdurend opgeroepen om publieke verantwoordelijkheden op zich te nemen. Of het nu gaat om klimaatverandering, nieuwe digitale technologieën, dierenwelzijn, arbeidsomstandigheden, veiligheid of privacy, veel maatschappelijke problemen lijken niet meer zonder bedrijven te kunnen worden opgelost. Paul Polman noemde ik aan het begin al in verband met zijn sms’je aan Rutte. Hij is echter ook een van de grote wegbereiders van dit idee dat bedrijven veel meer zouden moeten doen voor de samenleving. Dit is ook de morele verwachting van veel burgers, ngo’s, media en politici. Liefst zouden zij zien dat bedrijven de verantwoordelijkheid voor het oplossen van maatschappelijke problemen nog sterker op zich nemen, dan nu al het geval is. Daarmee bevestigen zij wel een moreel denkkader waarin bedrijven quasipublieke actoren zijn. En precies dat staat op gespannen voet met het liberale denkkader: ‘let private be private, and public be public’. Zoals ik eerder onderstreepte, hanteert de publieke opinie dat denkkader wanneer verholde praktijken van vermenging aan het licht worden gebracht. Kortom,

tegengestelde verwachtingen komen op bedrijven af: zich meer als publieke partij te gedragen, of juist terug in het private hok te kruipen. Een goed voorbeeld daarvan staat centraal in het werk van mijn Utrechtse collega Anna Gerbrandy. Bedrijven worden opgeroepen om meer te doen aan publieke doelen zoals duurzaamheid en dierenwelzijn in de productieketen. Zodra ze daar sectorale afspraken over maken, komen ze in botsing met het mededingingsrecht. Want afspraken tussen bedrijven zijn een kartel. Wat betreft het mededingingsrecht moeten bedrijven zich gedragen als private partijen, en zich richten op de laagste prijs voor de consument.⁵⁸

In welke richting moet dergelijke spanningen nu worden opgelost? Moeten bedrijven weer meer privaat worden? Of juist meer publiek? Het eerste zou betekenen dat we de omvang en macht van bedrijven reduceren, zodat zij meer gaan lijken op de bedrijven die figureren in het economische model van perfecte concurrentie. Dergelijke bedrijven zijn onderworpen aan de tucht van de markt, en kunnen hun omgeving niet wezenlijk beïnvloeden. Zij moeten simpelweg reageren op de door het prijsmechanisme doorgegeven wensen van consumenten, crediteuren, en overheden. Tijdens de Franse Revolutie werd de politieke macht van de machtigste corporatie van die tijd, de Katholieke Kerk, gebroken. De staat confisqueerde haar eigendommen en dwong de priesters tot loyaliteit aan de staat. De hedendaagse analogie hiervan is de macht van bedrijven in te perken. Niet door hen te nationaliseren, maar door hen op te breken. In sommige gevallen is meer concurrentie absoluut nodig, en kan deze strategie behulpzaam zijn. Maar de schaal, en daarmee macht van grote bedrijven is inherent aan hun vermogen om grote hoeveelheden kapitaal te verzamelen en onder één controlestructuur te brengen. Dit afschaffen, betekent ook het opgeven van de enorme efficiëntiewinsten die behaald worden

met behulp van grote, geïntegreerde bedrijfsketens. De moderne levensstandaard is ondenkbaar zonder de massaproductie door bedrijven die schaalvoordelen benutten.⁵⁹ Tenzij we deze levensstandaard willen opgeven, zal onze economie altijd grotere bedrijven kennen, met een bepaalde marktmacht en publieke macht.

Voor deze bedrijven moeten we ons wenden tot een tweede oplossingsrichting. Deze is om de publieke macht van bedrijven te onderwerpen aan dezelfde eisen van democratie en rechtsstatelijkheid die nu voor overheden gelden. Een deel van die onderwerping gebeurt in de openbaarheid. Bedrijven kunnen wellicht onder druk van ‘naming en shaming’ in de media tot meer verantwoording gedwongen worden. Dat is iets wat mijn Utrechtse collega Judith van Erp in haar werk onderzoekt.⁶⁰ Ook een oplossing is bedrijven meer zorgplichten op te leggen, in het kader van de horizontale toepassing van mensenrechten. Dit zou het maatschappelijk verantwoord ondernemen een stuk minder vrijblijvend maken.⁶¹ En zo zijn er nog meer mogelijkheden om bedrijven publieke verantwoordelijkheid te laten nemen en tegelijkertijd daarover verantwoording te laten afleggen.⁶² Bedrijven worden daarmee een soort vooruitgeschoven posten van publieke macht in de private sfeer. Een beetje zoals militaire posten die over de grens gedropt zijn om de belangen van het thuisland te dienen. De uitdaging is dan om deze voorposten onder voldoende controle van de uitzendende macht te houden.

De voor de hand liggende tegenwerping is dat dit alles ‘het vrije ondernemerschap’ tenietdoet. Maar het is van tweeën één. Of bedrijven opereren op een schaal die hun geen publieke macht geeft. Of ze hebben die publieke macht; maar dan geldt, om het feodaal uit te drukken: *noblesse oblige*.

CONCLUSIE

Ik kom tot mijn conclusie. Aan beide zijden van de privaat-publieke scheidslijn heb ik betoogd dat praktijken van vermen- ging van private eigendom met publieke macht niet geheel te voorkomen zijn. Ik heb ook betoogd dat dit zelfs niet wenselijk is. Open communicatie tussen politiek en samenleving betekent dat private partijen kanalen krijgen om de publieke macht te beïnvloeden. De positie van grote bedrijven brengt met zich mee dat hun handelen voortdurend aan publieke belangen raakt. Soms ondersteunen die praktijken van vermenging de idealen van individuele en collectieve vrijheid, maar soms ondermijnen ze die idealen. Alleen in het laatste geval is sprake van neo- feodalisme. Van dergelijke vormen van ondermijning kunnen we steeds meer zorgwekkende voorbeelden in de kranten lezen. Ik begon mijn oratie met enkele van die voorbeelden.

De diagnose van het neofeodalisme doet wellicht anachro- nistisch aan. Gegeven de enorme verschillen tussen de Middel- eeuwen en onze tijd lijkt zij wellicht niet meer te kunnen zijn dan een provocerende metafoor. Maar in mijn optiek heeft zij bepaalde voordelen boven de twee meest genoemde andere diag- noses van onze tijd. Een daarvan noemde ik al: het *neoliberalis- me*. Dat is een begrip dat het zwaartepunt legt bij de economie. De samenleving moet langs neoliberale lijnen worden getrans- formeerd tot één grote markt. De andere dominante diagno- se is die van het *populisme*. Daarin ligt het zwaartepunt bij de politiek. De populisten willen de democratie gebruiken om de macht terug te geven aan ‘het volk’, tegen de elite. Daarbij wor- den gevoelens van onvrede gemobiliseerd ten behoeve van de eigen, essentialistische opvatting van wie tot het volk behoort.

De diagnose van het neofeodalisme kan het verband tussen beide leggen. De relatie tussen economie en politiek is beslissend. De concentraties van economische macht zijn een gevolg van neoliberal beleid. De tendens om die economische macht te gebruiken in de politieke arena is het neofeodalisme. De politieke onvrede die daarvan het gevolg is, uit zich vervolgens in een populistische backlash. Om dat populisme te keren, is een hernieuwd liberalisme nodig.

Laten we dat een liberalisme 2.0 noemen. Daarin zijn de morele idealen van individuele en collectieve vrijheid nog steeds leidend. Die zijn echter niet langer institutioneel verankerd in private respectievelijk publieke sfeer. In plaats van te streven naar twee gescheiden sferen, accepteert dit liberalisme 2.0 een complexer institutioneel landschap met mengvormen. Omdat dit landschap onoverzichtelijker is, wordt het morele kompas des te belangrijker. Het nieuwe liberalisme strijdt onvermoeibaar tegen de oneigenlijke, ondermijnende vormen van vermenigving van economische en politieke macht, die ik heb besproken. Vaak is het socialisme verweten dat het een 'nieuwe mens' vereist, die altijd socialistisch denkt en handelt. Maar onderschat wordt hoezeer een democratische samenleving ook een nieuwe mens vereist, die zich ontworstelt aan zijn feodale neigingen. De feodale neiging voor elke machthebber, in de politiek of in een bedrijf, is om te denken dat zijn positie zijn persoonlijke eigendom is. Maar over welk ambt we het ook hebben, de macht die ermee samenhangt is geen eigendom. Het is een geschenk; dat in vertrouwen is gegeven, vertrouwen dat elke dag opnieuw moet worden waargemaakt.

DANKWOORD

En dat brengt mij bij het in mij gestelde vertrouwen, waarvoor ik het College van Bestuur en de Faculteit Geesteswetenschappen wil bedanken. Het is een eer om deze leerstoel vandaag te mogen aanvaarden. Verder wil ik nog een aantal andere mensen bedanken.

Allereerst mijn collega's van het departement Filosofie & Religiewetenschap en het Ethiek Instituut. Ik kan jullie niet allemaal bij naam noemen, maar ik geniet elke keer weer van jullie gezelschap, of dit nu is tijdens een scherpe discussie in ons colloquium, een rumoerige demonstratie in Den Haag, of gewoon bij de koffieautomaat. Mijn huidige en voormalige promovendi en postdocs, Sem, Jurrien, Marie, Fei, Yara, Florian, Huub en Michael: dank voor de inspiratie die jullie mij geven. Een speciaal woord van dank voor Joel Anderson, Bert van den Brink en Marcus Düwell. Vanaf het prilste begin van mijn carrière zijn jullie eigen filosofische benaderingen voor mij een inspirerend voorbeeld geweest. Ingrid Robeyns, sister-in-arms in de economische ethiek, jouw enorme gedrevenheid en toewijding maken het een feest om met jou samen te werken.

De Universiteit Utrecht is een grote speeltuin, waarvan de verschillende toestellen steeds meer met elkaar verbonden zijn. De vele contacten met collega's van andere departementen en faculteiten zijn voor mij een bron van inspiratie. Wat die toenemende verbindingen waard zijn, ervaar ik het sterkst in de context van het Strategisch Thema *Instituties voor Open Samenlevingen* (IOS). Interdisciplinair onderzoek is niet langer toekomst-

muziek, en Bas van Bavel en zijn team zijn daarin van enorme betekenis. Met Anna Gerbrandy, Judith van Erp en anderen begonnen we een platform *Markets and Corporations* – ook jullie dank ik voor alle samenwerking.

Vorig jaar startte de UU een nieuw, interdisciplinair bachelorprogramma, *Philosophy, Politics & Economics* (PPE). De ontwikkeling van dit programma in de jaren daaraan voorafgaand was voor alle betrokkenen een spannende reis. Het enthousiasme van de docenten en studenten maken het tot een voorrecht om aan dit programma leiding te geven. Dank aan Julia, Ekaterina, Gerarda, Karin, Stefan en Sabine, en alle anderen die elke dag de schouders eronder zetten om van PPE een succes te maken. Dank ook aan de studenten, die ons scherp houden en met hun gretigheid bijdragen aan het opbouwen van het PPE College.

Ik wil ook een speciaal woord van dank uitspreken voor de collega's van de ondersteunende diensten. Van studieadviseur tot secretaresse, van onderwijscoördinator tot ICT-redder-in-nood, zonder jullie zou wetenschappelijk onderwijs en onderzoek niet mogelijk zijn. Dank voor de prettige samenwerking, elke dag weer.

Collega's van buiten Utrecht, dank voor jullie komst. In het bijzonder noem ik Wout en Thomas. Jullie waren in 2008 mijn paranimfen bij mijn promotie. Inmiddels concludeer ik dat jullie paranimf-voor-het-leven zijn geworden.

Mijn vrienden, dank voor de vele jaren van trouwe vriendschap, op leuke en minder leuke momenten. Mijn schoonouders, mijn broer, mijn tantes en ooms: jullie zijn er voor mij, altijd. Mijn vader en mijn helaas veel te jong overleden moeder: zonder jullie

was ik niet wie ik ben. Eline, Casper en Stijn: kanjers, wat ben ik trots op jullie – en niet alleen omdat jullie zolang hebben stilgezet! Carine: hierbij een publieke betuiging van mijn private liefde voor jou. Als we niet al getrouwd waren, zou ik je nu ten huwelijk hebben gevraagd.

Ik heb gezegd.

EINDNOTEN

- 1 www.telegraaf.nl/nieuws/2123264497/politieke-partijen-open-voor-schimmige-donaties.
- 2 www.hpdetijd.nl/2019-06-06/mark-rutte-raakt-dividend-sms-van-14-miljard-kwijt/.
- 3 Met opzet heb ik in deze inleiding Nederlandse voorbeelden gekozen. Ik had ook voorbeelden kunnen nemen uit de Verenigde Staten, waar bij Amazon de orderpickers geen plaspauzes krijgen, de private partijfinanciering bij zowel Republikeinen als Democraten een nog veel grotere invloed heeft, en Trump zo'n beetje al zijn vrienden in het bedrijfsleven bevoordeelt. De voorbeelden zijn daar extremer, maar de dynamiek is dezelfde.
- 4 www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/vijf-weken-undercover-in-het-distributiecentrum-van-bol-com~b18a9510/.
- 5 www.bloomberg.com/news/articles/2019-08-08/uber-created-a-6-1-billion-dutch-weapon-to-avoid-paying-taxes en www.trouw.nl/economie/hoe-zit-het-met-uber-en-de-belastingen-vier-vragen-en-antwoorden~b4d86073/
- 6 Ik maak in deze oratie geen scherp onderscheid tussen de termen 'publiek' en 'politiek'. Ik gebruik meestal de term 'publiek' omdat deze nu eenmaal in het spraakgebruik als tegenhanger van 'privaat' fungeert. De karakterisering van het publieke (de macht die dwingende regels/wetten stelt waaraan onderdanen niet kunnen ontsnappen) is echter in strikte zin een karakterisering van de instellingen van het politieke domein (denk aan de trias politica) *binnen* de publieke sfeer. Naast deze politieke instellingen omvat de publieke sfeer ook nog een sfeer van openbaarheid (de media, publiek toegankelijke plaatsen), waarin wel debat wordt gevoerd over de politiek (en in die zin besluitvorming voorbereid), maar ook nog allerlei andere activiteiten plaatsvinden. Zie ook de beroemde analyse in Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere*, Cambridge: Polity Press 1989.
- 7 Voor een analyse die beide combineert, zie Thomas Kaiser, 'Property, Sovereignty, the Declaration of the Rights of Man, and the Tradition of French Jurisprudence', in: Dale Van Kley (eds.), *The French Idea of Freedom: The Old Regime and the Declaration of 1789*, Stanford, California: Stanford University Press 1994, 300-339.
- 8 Rafe Blaufarb, *The Great Demarcation. The French Revolution and the Invention of Modern Property*, Oxford: Oxford University Press 2016.
- 9 Enkele algemene filosofische besprekingen van het privaat/publiek onderscheid: Stanley Benn & Gerald Gaus, 'The Liberal Conception of the Public and the Private', in: Stanley Benn & Gerald Gaus (eds.), *Public and Private in Social Life*, London: Croom Helm 1983, 31-65; Jeff Weintraub, 'The Theory and Politics of the Public/Private Distinction', in: Jeff Weintraub & Krishan Kumar (eds.), *Public and Private in Thought and Practice*, Chicago & London: The University of Chicago Press 1997, 1-42; Raymond Geuss, *Public Goods, Private Goods*, Princeton: Princeton University Press 2001.

- 10 Blaufarb, *The Great Demarcation. The French Revolution and the Invention of Modern Property*, 2. De juristen in het Ancien Régime worstelden met de classificatie van deze praktijk. Eén oplossing was dat degene die het ambt kocht, daarmee niet een vol eigendomsrecht, maar slechts een gebruiksrecht kocht. Kaiser, 'Property, Sovereignty, the Declaration of the Rights of Man, and the Tradition of French Jurisprudence', 306. Zie ook Tocquevilles analyse van deze praktijk, in Alexis de Tocqueville, 'L'Ancien Régime et la Révolution', in: *De la démocratie en Amérique / Souvenirs / l'Ancien Régime et la Révolution*, Paris: Éditions Robbert Lafont 1986, 1015-16.
- 11 De analogie berust hier op de overdraagbaarheid van het ambt, waarmee het als persoonlijk eigendom wordt behandeld. Het verschil is dat het koningschap niet kon worden verkocht, maar alleen erfelijk overgedragen (hoewel bij dit laatste bedacht moet worden dat de huwelijkspolitiek tussen adellijke families ook een vorm van economische politiek was).
- 12 Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, London: NLB 1974, 147 e.v.
- 13 Susan Reynolds, *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted*, Oxford: Clarendon Press 1994, 68-70.
- 14 Ik richt me later in deze oratie op de moeilijkheden in de hedendaagse tijd. Blaufarbs boek bevat een uitgebreide analyse van de moeilijkheden in de jaren meteen na het Decreet van 1789. Eén vermeldingswaardig detail is het ontstaan van een nieuwe scheidslijn, tussen politiek rechts en politiek links, in de *Assemblée nationale*. Een belangrijk debat tussen deze kampen ging over de vraag of de ex-pachters hun grond zomaar in eigendom mochten krijgen (het linkse kamp), of alleen na betaling van een compensatie van de waarde van die grond aan de ex-leenheren (het rechtse kamp). Blaufarb, *The Great Demarcation. The French Revolution and the Invention of Modern Property*, 66.
- 15 Liberalisme wordt vaak vereenzelvigd met 'Amerikaans' liberalisme. Het ontstaan van dit begrip is echter nauw verweven met de Franse Revolutie. Zie Helena Rosenblatt, *The Lost History of Liberalism. From Ancient Rome to the Twenty-First Century*, Princeton: Princeton University Press 2018. Raf Geenens & Helena Rosenblatt (eds.), *French Liberalism. From Montesquieu to the Present Day*, Cambridge: Cambridge University Press 2012.
- 16 Mijn vertaling. Origineel: 'Car tous les droits civils étant fondés sur celui de la propriété, sitôt que ce dernier est aboli aucun autre ne peut subsister. La justice ne seroit plus qu'une chimère, et le gouvernement qu'une tyrannie.' Jean-Jacques Rousseau, 'Fragments politiques', in: *Oeuvres complètes, t. 3, écrits politiques*, Paris: Gallimard 1964, 483. Een vergelijkbare passage is te vinden in Jean-Jacques Rousseau, 'Discours sur l'économie politique', in: *Oeuvres complètes, t. 3, écrits politiques*, Paris: Gallimard 1964, 263. Zie ook de bespreking van Rousseaus visie op eigendom in Mikhail Xifaras, 'La destination politique de la propriété chez Jean-Jacques Rousseau', *Les Études philosophiques* 66, no. 3 (2003), 331-70.
- 17 Ook een van de vaders van het liberalisme, de zeventiende-eeuwse filosoof John Locke deed iets dergelijks, toen hij de bescherming van het private eigendom tot de hoofdreden van het sociaal contract maakte. John Locke, *Two Treatises of Government*, ed. Ian Shapiro 1689; repr., New Haven: Yale Univer-

- city Press 2003. Minder centraal, maar toch prominent, is de rol van eigendom bij Kant, Hegel en Mill. Zie Immanuel Kant, 'The Metaphysics of Morals', in: Mary Gregor (eds.), *Practical Philosophy, The Cambridge Edition of the Works of Immanuel Kant*, Cambridge: Cambridge University Press 1996. G.W.F. Hegel, *Elements of the Philosophy of Right*, ed. Allen Wood, Cambridge: Cambridge University Press 1991. John Stuart Mill, *Principles of Political Economy*, ed. J.M. Robson, *Collected Works of John Stuart Mill, II & III*, Indianapolis: Liberty Fund 2006.
- 18 Voor filosofische en andere beschouwingen over menselijke waardigheid, zie Marcus Düwell et al. (eds.), *The Cambridge Handbook of Human Dignity*, Cambridge: Cambridge University Press 2014.
  - 19 Ik presenteer hier het liberalisme als verdediging van zowel rechtsstaat als democratie. Historisch is dit complexer, aangezien het liberalisme aanvankelijk niet democratisch was. Men was wel voor representatieve vertegenwoordiging, maar vaak met vele uitsluitingsclausules. Mannen hadden bovendien alleen stemrecht als zij aan bepaalde eigendomsdrempels (!) voldeden. De termen 'liberale democratie' of 'democratische rechtsstaat' drukken uit dat deze politieke vorm twee elementen bevat. Deze kunnen met elkaar op gespannen voet komen te staan (denk aan 'illiberal democracy'). Toch zijn er ook filosofische redenen om te beargumenteren dat beide onmiskenbaar bij elkaar horen. Jürgen Habermas, 'Constitutional Democracy: A Paradoxical Union of Contradictory Principles?', *Political Theory* 29, no. 6 (2001): 766-81. Voor mijn eigen visie, zie het laatste hoofdstuk van Rutger Claassen, *Capabilities in a Just Society. A Theory of Navigational Agency*, Cambridge: Cambridge University Press 2018.
  - 20 Voor mijn eigen verdediging van het liberalisme, zie Rutger Claassen, *Het huis van de vrijheid*, Amsterdam: Ambo 2011.
  - 21 Wendy Brown, *Undoing the Demos Neoliberalism's Stealth Revolution*, New York: Zone Books 2015, 205. Mijn vertaling, R.C.
  - 22 Brown, 205-6. Mijn vertaling, R.C.
  - 23 Rousseau, 'Discours sur l'économie politique', 258. Mijn vertaling, R.C. Dezelfde kritiek op de ongelijkheid vinden we ook in zijn andere werken. Zie bijvoorbeeld Jean-Jacques Rousseau, 'Du contrat social ou principes du droit politique', in: *Oeuvres complètes, t. 3, écrits politiques*, Paris: Gallimard 1964, 391-92. En natuurlijk is er het beroemde begin van het tweede deel van zijn vertoog over de ongelijkheid, waarin de eigendom tegelijkertijd funderend is voor de burgerlijke samenleving en de ongelijkheid inluit. Jean-Jacques Rousseau, 'Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes', in: *Oeuvres complètes, t. 3, écrits politiques*, Paris: Gallimard 1964, 164.
  - 24 Deze denktraditie werd in de filosofie dominant door de publicatie van John Rawls, *A Theory of Justice*, Revised edition, Cambridge, Massachusetts: Belknap Press 1999. Zie o.a. ook Ronald Dworkin, *Sovereign Virtue. The Theory and Practice of Equality*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 2000. Martha Nussbaum, *Frontiers of Justice*, Cambridge, Massachusetts: Belknap Press 2006. Amartya Sen, *Inequality Reexamined*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1992. Het onderscheid wordt overigens

- minder scherp als men de politieke overwegingen van Rousseau *integreert* in een rechtvaardigheidstheorie.
- 25 Een sprekend voorbeeld daarvan is Richard Wilkinson & Kate Pickett, *The Spirit Level. Why Equality Is Better for Everyone*, London: Penguin Books 2010.
  - 26 Rousseau wordt vaak als ‘republikeins’, niet als ‘liberaal’ filosoof gekarakteriseerd. De verhouding tussen liberalisme en republicanisme als politieke theorieën is complex. Ik zie beide in hoge mate als compatibel. De integriteit van de het politieke domein, waar republikeinen vaak de nadruk op leggen, is een onmisbare voorwaarde voor het slagen van de liberale ‘arbeidsverdeling’ tussen private en publieke sfeer. Zie Rutger Claassen & Lisa Herzog, ‘Why Economic Agency Matters: An Account of Structural Domination in the Economic Realm’, *European Journal of Political Theory* online first (2019), <https://doi.org/10.1177/1474885119832181>.
  - 27 Karl Marx, ‘On the Jewish Question’, in: Robert Tucker (eds.), *The Marx-Engels Reader*, New York: W.W. Norton & Company 1978, 44-45.
  - 28 Jeffrey Winters heeft dezelfde overgang beschreven als een verandering in het type oligarchie. Extreme rijke individuen (oligarchen) zijn er altijd geweest. Maar vóór de moderne tijd moesten oligarchen zelf de politiek in (als warlords) om hun eigendommen te beschermen. Vanaf de moderne tijd accepteerden zij de macht van een democratische staat, zolang deze hun vermogens onaangetaast laat. In beide gevallen wordt de macht van het geld niet echt gebroken, en dreigt inmenging in de politiek. Jeffrey A. Winters, *Oligarchy*, Cambridge, New York: Cambridge University Press 2011.
  - 29 Marx, ‘On the Jewish Question’, 46.
  - 30 Filosofisch kreeg deze accommodatie van socialistische zorgen binnen het liberalisme uitdrukking in sociaal-liberale theorieën, zoals het beroemde *Theory of Justice* van de Amerikaanse filosoof John Rawls uit 1971. Sociologisch werd de koppeling tussen sociale rechten en burgerschap gemaakt door T.H. Marshall, ‘Citizenship and Social Class’, in: *Citizenship and Social Class and Other Essays*, Cambridge: Cambridge University Press 1950, 1-85. Voor filosofische theorieën van sociale rechten, zie Alan Gewirth, *The Community of Rights*, Chicago: The University of Chicago Press 1996; Henry Shue, *Basic Rights. Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy*, 2nd ed., Princeton, New Jersey: Princeton University Press 1996; Cecile Fabre, ‘Constitutionalising Social Rights’, *Journal of Political Philosophy* 6, no. 3 (1998), 263-84.
  - 31 Axel Honneth, *The Idea of Socialism. Towards a Renewal*, Cambridge, UK: Polity Press 2017, 33-36.
  - 32 Honneth, 76 e.v. Siedentop laat zien hoe Franse liberale schrijvers van de vroege achttiende eeuw het verband legden tussen een centrale politieke autoriteit als een noodzakelijke voorwaarde voor een samenleving die niet in klassen of standen ingedeeld is. Politieke gelijkheid van alle burgers veronderstelt een centraal gezag dat deze gelijkheid in stand houdt. Larry Siedentop, ‘Two Liberal Traditions’, in: Raf Geenens & Helena Rosenblatt (eds.), *French Liberalism. From Montesquieu to the Present Day*, Cambridge: Cambridge University Press 2012, 25.
  - 33 Katherine Verdery, *What Was Socialism, and What Comes Next?*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press 1996, 206.

- 34 www.nrc.nl/nieuws/2019/09/20/politiek-worstelt-nog-met-hervonden-macht-over-markt-a3974140.
- 35 www.nrc.nl/nieuws/2019/07/05/het-kapitalisme-is-kapot-leve-het-kapitalisme-a3966248.
- 36 Thomas Piketty, *Capital in the Twenty-First Century*, Cambridge, Massachusetts: Belknap Press 2014. Joseph Stiglitz, *The Price of Inequality*, London/New York: W.W. Norton & Company 2012; Anthony Atkinson, *Inequality. What Can Be Done?*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 2015.
- 37 www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/volgens-rutte-blijven-de-salarissen-achter-bij-de-winsten-klopt-dat.
- 38 Martin van Hees, Patrick van Schie & Mark van de Velde, *Neoliberalisme. Een politieke fictie*, Amsterdam: Boom 2014.
- 39 Frank Ankersmit heeft de verwantschap tussen neoliberalisme en feodalisme mooi besproken. Zie Frank Ankersmit, 'Liberalisme, neoliberalisme en de kredietcrisis', 2008, www.liberales.be/essays/ankersmitneo. Het thema van neo-feodalisme komt ook terug in Freemans bespreking van het libertarisme (dat verwant is aan het neoliberalisme). Zie Samuel Freeman, 'Illiberal Libertarians: Why Libertarianism Is Not a Liberal View', *Philosophy & Public Affairs* 30, no. 2 (2001): 105-51. Ook de socioloog Wolfgang Streeck gebruikt de analogie. Zie Wolfgang Streeck, *How Will Capitalism End? Essays on a Failing System*, London: Verso 2016, 28, 30, 35. Corey Robin maakt gebruik van de analogie in zijn analyse van het conservatisme, de kern waarvan hij als volgt aanduidt: 'Cede the field of the public, if you must, but stand fast in the private. Allow men and women to become democratic citizens of the state; make sure they remain feudal subjects in the family, the factory, and the field.' Corey Robin, *The Reactionary Mind. Conservatism from Edmund Burke to Donald Trump*, 2nd ed., New York: Oxford University Press 2018, 15. Verder komt de term neo-feodalisme voor in de elders aangehaalde teksten van Verdery en Greenwood.
- 40 Natuurlijk herhaalt de geschiedenis zich geen twee keer op precies dezelfde manier; en natuurlijk was het Middeleeuws feodalisme zelf een eindeloos complex en variabel fenomeen. Historici waarschuwen terecht voor al te generalistische labels.
- 41 Hoe groot het probleem is, is moeilijk in te schatten, precies omdat het om informele vormen van beïnvloeding gaat. Er is wel onderzoek dat uitwijst dat de bedragen die in campagnefinanciering en lobby's omgaan, zijn toegenomen. Ook is er Amerikaans onderzoek dat laat zien dat de politiek sterker reageert op de wensen van meer vermogende burgers. Larry M. Bartels, *Unequal Democracy: The Political Economy of the New Gilded Age*, New York; Princeton: Princeton University Press 2010. Martin Gilens & Benjamin I. Page, 'Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens', *Perspectives on Politics* 12, no. 03 (September 2014): 564-581, <https://doi.org/10.1017/S1537592714001595>. Een eerste Nederlandse versie van dergelijk onderzoek is Wouter Schakel, 'Unequal Policy Responsiveness in the Netherlands', *Socio-Economic Review* forthcoming (2019), <https://doi.org/doi:10.1093/ser/mwz01>.
- 42 Voor een filosofische analyse van corruptie, zie Liesbeth Feikema, *Still Not at Ease. Corruption and Conflict in Hybrid Political Orders*, Utrecht: Questiones

Infinitae. Publications of the Department of Philosophy & Religious Studies 2015.

- 43 www.reuters.com/article/us-usa-trump-g7/trump-abandons-plan-to-host-2020-g7-meeting-at-his-florida-golf-resort-idUSKBN1WZ01E.
- 44 Te reconstrueren aan welke spelregels de uitwisselingen tussen politici en private partijen moeten voldoen, is een mooi voorbeeld van toegepaste ethiek. Vele factoren kunnen daarbij een rol spelen: is er een gelijk speelveld tussen lobbyisten, of zijn sommige veel invloedrijker dan andere? Hoe expliciet zijn de beloften die gedaan worden? Gaat het om financiële of andere vormen van beloning? Een voorbeeld van wat ik in gedachten heb is de tekst Andrew Stark, 'Business in Politics: Lobbying and Corporate Campaign Contributions', in: George Brenkert & Tom Beauchamp (eds.), *The Oxford Handbook of Business Ethics*, Oxford: Oxford University Press 2010, 500-532. Een behulpzame typologie van mechanismen van politieke beïnvloeding door geld wordt beschreven in Thomas Christiano, 'Money in Politics', in: *Oxford Handbook of Political Philosophy*, Oxford: Oxford University Press 2012, 241-57.
- 45 Hetzelfde geldt voor een ander fenomeen, eveneens in de publieke sfeer, waarin neofeodalisme op de loer ligt. Dit fenomeen heeft geen betrekking op de centrale politieke macht (regering, parlement, ministeries), maar op de bredere collectieve sector. Het gaat hier om de mogelijkheid private winst te maken met de uitvoering van publieke diensten. Anders dan in het Middeleeuwse feodalisme hebben wij nu een uitgebreide collectieve sector. Onderdeel van de neoliberale revolutie is echter privatisering van die sector. Daarmee is ook de mogelijkheid geopend dat private partijen kunnen intekenen op publieke aanbestedingen voor buslijnen, private partijen bijscholing bieden aan leerlingen, private klinieken door de verzekeraar vergoede medische behandelingen uitvoeren, etc. Al deze figuren hebben een voorloper in de Middeleeuwse 'tax-farmer', de door een koning aangewezen private belastinginnehmer, die belastingheffing als commerciële praktijk mocht bedrijven. Ook dit is een moreel ambigue vorm van vermenging tussen privaat en publiek. Enerzijds creëert het optreden van private partijen in de collectieve sector tal van risico's op door eigenbelang gedreven uitholling van publieke belangen. De neiging om kosten te besparen door middelmatige voorzieningen te leveren is daar een voorbeeld van. Anderzijds echter kan concurrentie tussen private partijen ook keuzevrijheid geven aan burgers, en onder omstandigheden ook de kwaliteit verhogen. De juiste balans te vinden is ook hier weer toegepaste ethiek. Zie Rutger Claassen, 'Markets as Mere Means', *British Journal of Political Science* 47 (2017): 263-81.
- 46 Voor overzichtswerken zie o.m. Lawrence Becker, *Property Rights. Philosophic Foundations*, London: Routledge & Kegan Paul 1977; Jeremy Waldron, *The Right to Private Property*, Oxford: Clarendon Press 1988; Stephen Munzer, *A Theory of Property*, Cambridge: Cambridge University Press 1990.
- 47 Een beroemde tekst die dit idee uitdrukt is Morris Cohen, 'Property and Sovereignty', *Cornell Law Review* 13, no. 1 (1927): 8-30.
- 48 Rutger Claassen, 'Property, Positive Freedom and Political Power', in: John Christman (eds.), *Positive Liberty: Past, Present and Future*, Cambridge: Cambridge University Press 2020.

- 49 Bas van Bavel, *The Invisible Hand?*, Oxford: Oxford University Press 2016.
- 50 Rutger Claassen, 'De open samenleving en de vijand van binnen', in: Rutger Claassen & Judith van Erp (eds.), *Ondernemen in de open samenleving*, Den Haag: Boom bestuurskunde 2019, 15-27.
- 51 John McCormick, *Machiavellian Democracy*, Cambridge, England; New York: Cambridge University Press 2011, 114 e.v. John McCormick, 'Democracy, Plutocracy and the Populist Cry of Pain', n.d., 2019.
- 52 Ingrid Robeyns, 'Having Too Much', in: Jack Knight & Melissa Schwartzberg (eds.), *Nomos LVIII: Wealth*, New York: New York University Press 2017, 1-44; Ingrid Robeyns, *Rijkdom. Hoeveel ongelijkheid is nog verantwoord?*, Amsterdam: Prometheus 2019, 78. Er is een uitgebreide literatuur waarin de spreiding van vermogens als oplossing wordt gezien. Dit wordt 'property-owning democracy' genoemd. Zie John Rawls, *Justice as Fairness. A Restatement*, Cambridge, Massachusetts: Belknap Press 2001; Martin O'Neill & Thad Williamson (eds.), *Property-Owning Democracy. Rawls and Beyond*, West Sussex: Wiley 2012; Alan Thomas, *Republic of Equals. Predistribution and Property-Owning Democracy*, Oxford: Oxford University Press 2017.
- 53 Zie ook Rutger Claassen, *De publieke rol van bedrijven*, Ethische annotaties, Utrecht 2017), www.uu.nl/onderzoek/ethiek-instituut/onderzoek/reeks-ethische-annotaties.
- 54 Thomas Hobbes, *Leviathan*, ed. Richard Tuck, 1651; repr., Cambridge: Cambridge University Press 1991.
- 55 Colin Crouch, *The Strange Non-Death of Neoliberalism*, Cambridge: Polity Press 2011. Voor een overzicht van de verschillende vormen van macht die ondernemingen in een mondiale context uitoefenen, zie Doris Fuchs, *Business Power in Global Governance*, Lynne Rienner Publishers 2007. John Ruggie, 'Multinationals as Global Institution: Power, Authority and Relative Autonomy', *Regulation & Governance* 12 (2018): 317-33.
- 56 Elizabeth Anderson, *Private Government. How Employers Rule Our Lives (and Why We Don't Talk about It)*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press 2017.
- 57 Voor de analyse van bedrijven als neo-feodaal, zie Daniel Greenwood, 'Neofeudalism: The Surprising Foundations of Corporate Constitutional Rights', *University of Illinois Law Review* 2017, no. 1 (2017): 163-222. Het bedrijf is een *personificatie* (juridische structuur die zich mag gedragen als een persoon), wat precies het tegenovergestelde is van de *verdinglijking* (persoonlijke relaties die aan ons verschijnen als dingen) die Marx centraal stelde, zie Mark Neocleous, *Imagining the State*, Maidenhead/Philadelphia: Open University Press 2003. Voor de specifiek neoliberale visie op de corporation, zie David Ciepley, 'Neoliberalism and the Corporation: Mutually Contradictory and Corrupting', in: Thomas Clarke, Justin O'Brien & Charles O'Kelley (eds.), *The Oxford Handbook of the Corporation*, Oxford: Oxford University Press 2019. Voor de juridische technieken van deze personificatie zie Katharina Pistor, *The Code of Capital. How the Law Creates Wealth and Inequality*, Princeton, New Jersey; New York: Princeton University Press 2019. De vraag is welke personen, echte personen van vlees en bloed, controle hebben over deze juridische structuren, en voor welk doel. Daarover is debat in economie, recht en bedrijfsethiek. De

beroemde stelling van de neoliberale econoom Milton Friedman 'The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits' botst hier op tal van andere posities, waarin de verantwoordelijkheid van bedrijven als breder wordt geconceptualiseerd. Die uitdagers hebben tot op heden het dominante denken in termen van 'shareholder value maximization' nog niet kunnen verdrijven.

- 58 Anna Gerbrandy, 'Solving a Sustainability-Deficit in European Competition Law', *World Competition* 40, no. 4 (2017): 539-62. Gezamenlijk publiceerden we hierover in Rutger Claassen & Anna Gerbrandy, 'Doing Good Together. The Political Legitimacy of Interfirm Cooperation', *Business Ethics Quarterly* 28, no. 4 (2018): 401-25.
- 59 Wellicht is voor het handhaven van deze welvaart niet de enorme omvang van sommige multinationals nodig. In die zin is er ruimte voor deze strategie van machtsreductie, zonder welvaart op te offeren. Met name in het mededingingsrecht is er nu debat of sommige van deze ondernemingen niet te groot zijn geworden.
- 60 Judith van Erp, 'Naming and Shaming in Regulatory Enforcement', in: Christine Parker & Vibeke Lehmann Nielsen, *Explaining Compliance: Business Responses to Regulation*, Cheltenham, UK: Edward Elgar 2011, 322-42.
- 61 Liesbeth Enneking et al., *Zorgplichten van Nederlandse ondernemingen inzake internationaal maatschappelijk verantwoord ondernemen*, Utrecht: Utrecht Centre for accountability and Liability Law 2015.
- 62 Andere mogelijke richtingen zijn: het introduceren van meer zeggenschap voor werknemers ('workplace democracy', oftewel het oude 'arbeiderszelfbestuur'); stimuleren van alternatieve eigendomsstructuren, waarin bijvoorbeeld stichtingen eigenaar zijn van bedrijven; het hervormen van het ondernemingsrecht, bijvoorbeeld door het creëren van nieuwe rechtsvormen (zoals de 'benefit corporation' in de VS); en natuurlijk klassieke regulering van bedrijven per deelprobleem (milieuwetgeving, arbeidswetgeving, privacywetgeving etc.).

BIBLIOGRAFIE

- Anderson, Elizabeth, *Private Government. How Employers Rule Our Lives (and Why We Don't Talk about It)*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press 2017.
- Anderson, Perry, *Passages from Antiquity to Feudalism*, London: NLB 1974.
- Ankersmit, Frank, 'Liberalisme, neoliberalisme en de krediet-crisis', 2008, www.liberales.be/essays/ankersmitneo.
- Atkinson, Anthony, *Inequality. What Can Be Done?*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 2015.
- Bartels, Larry M, *Unequal Democracy: The Political Economy of the New Gilded Age*, New York; Princeton: Princeton University Press 2010.
- Bavel, Bas van, *The Invisible Hand?*, Oxford: Oxford University Press 2016.
- Becker, Lawrence, *Property Rights. Philosophic Foundations*, London: Routledge & Kegan Paul 1977.
- Benn, Stanley & Gerald Gaus, 'The Liberal Conception of the Public and the Private', in: Stanley Benn & Gerald Gaus (eds.), *Public and Private in Social Life*, 31-65, London: Croom Helm 1983.
- Blaufarb, Rafe, *The Great Demarcation. The French Revolution and the Invention of Modern Property*, Oxford: Oxford University Press 2016.
- Brown, Wendy, *Undoing the Demos Neoliberalism's Stealth Revolution*, New York: Zone Books 2015.
- Christiano, Thomas, 'Money in Politics', in: *Oxford Handbook of Political Philosophy*, 241-57, Oxford: Oxford University Press 2012.

- Ciepley, David, 'Neoliberalism and the Corporation: Mutually Contradictory and Corrupting', in: Thomas Clarke, Justin O'Brien & Charles O'Kelley (eds.), *The Oxford Handbook of the Corporation*, Oxford: Oxford University Press 2019.
- Claassen, Rutger, *Capabilities in a Just Society. A Theory of Navigational Agency*, Cambridge: Cambridge University Press 2018.
- . 'De open samenleving en de vijand van binnen', in: Rutger Claassen & Judith van Erp, *Ondernemen in de open samenleving*, 15-27. Den Haag: Boom bestuurskunde 2019.
- . *De publieke rol van bedrijven*, Ethische annotaties, Utrecht 2017, www.uu.nl/onderzoek/ethiek-instituut/onderzoek/reeks-ethische-annotaties.
- . *Het huis van de vrijheid*, Amsterdam: Ambo 2011.
- . 'Markets as Mere Means', *British Journal of Political Science* 47 (2017): 263-81.
- . 'Property, Positive Freedom and Political Power', in: John Christman (eds.), *Positive Liberty: Past, Present and Future*, Cambridge: Cambridge University Press 2020.
- Claassen, Rutger & Anna Gerbrandy, 'Doing Good Together. The Political Legitimacy of Interfirm Cooperation', *Business Ethics Quarterly* 28, no. 4 (2018): 401-25.
- Claassen, Rutger & Lisa Herzog, 'Why Economic Agency Matters: An Account of Structural Domination in the Economic Realm', *European Journal of Political Theory* online first (2019), <https://doi.org/10.1177/1474885119832181>.
- Cohen, Morris, 'Property and Sovereignty', *Cornell Law Review* 13, no. 1 (1927): 8-30.
- Crouch, Colin, *The Strange Non-Death of Neoliberalism*, Cambridge: Polity Press 2011.

- Düwell, Marcus, Jens Braarvig, Roger Brownsword & Dietmar Mieth (eds.), *The Cambridge Handbook of Human Dignity*, Cambridge: Cambridge University Press 2014.
- Dworkin, Ronald, *Sovereign Virtue. The Theory and Practice of Equality*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 2000.
- Enneking, Liesbeth et al., *Zorgplichten van Nederlandse ondernemingen inzake internationaal maatschappelijk verantwoord ondernemen*, Utrecht: Utrecht Centre for accountability and Liability Law 2015.
- Erp, Judith van, 'Naming and Shaming in Regulatory Enforcement', in: Christine Parker & Vibeke Lehmann Nielsen (eds.), *Explaining Compliance: Business Responses to Regulation*, 322-42, Cheltenham, UK: Edward Elgar 2011.
- Fabre, Cecile, 'Constitutionalising Social Rights', *Journal of Political Philosophy* 6, no. 3 (1998): 263-84.
- Feikema, Liesbeth, *Still Not at Ease. Corruption and Conflict in Hybrid Political Orders*, Utrecht: Questiones Infnitae. Publications of the Department of Philosophy & Religious Studies 2015.
- Freeman, Samuel, 'Illiberal Libertarians: Why Libertarianism Is Not a Liberal View', *Philosophy & Public Affairs* 30, no. 2 (2001): 105-51.
- Fuchs, Doris, *Business Power in Global Governance*, Lynne Rienner Publishers 2007.
- Geenens, Raf & Helena Rosenblatt (eds.), *French Liberalism. From Montesquieu to the Present Day*, Cambridge: Cambridge University Press 2012.
- Gerbrandy, Anna, 'Solving a Sustainability-Deficit in European Competition Law', *World Competition* 40, no. 4 (2017): 539-62.
- Geuss, Raymond, *Public Goods, Private Goods*, Princeton: Princeton University Press 2001.

- Gewirth, Alan, *The Community of Rights*, Chicago: The University of Chicago Press 1996.
- Gilens, Martin & Benjamin I. Page, 'Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens', *Perspectives on Politics* 12, no. 03 (September 2014): 564-581, <https://doi.org/10.1017/S1537592714001595>.
- Greenwood, Daniel, 'Neofeudalism: The Suprising Foundations of Corporate Constitutional Rights', *University of Illinois Law Review* 2017, no. 1 (2017): 163-222.
- Habermas, Jürgen, 'Constitutional Democracy: A Paradoxical Union of Contradictory Principles?', *Political Theory* 29, no. 6 (2001): 766-81.
- . *The Structural Transformation of the Public Sphere*, Cambridge: Polity Press 1989.
- Hees, Martin van, Patrick van Schie & Mark van de Velde, *Neoliberalisme. Een politieke fictie*, Amsterdam: Boom 2014.
- Hegel, G.W.F., *Elements of the Philosophy of Right*, edited by Allen Wood, Cambridge: Cambridge University Press 1991.
- Hobbes, Thomas, *Leviathan*, edited by Richard Tuck, 1651. Reprint, Cambridge: Cambridge University Press 1991.
- Honneth, Axel, *The Idea of Socialism. Towards a Renewal*, Cambridge, UK: Polity Press 2017.
- Kaiser, Thomas, 'Property, Sovereignty, the Declaration of the Rights of Man, and the Tradition of French Jurisprudence', in: Dale Van Kley (eds.), *The French Idea of Freedom: The Old Regime and the Declaration of 1789*, 300-339, Stanford, California: Stanford University Press 1994.
- Kant, Immanuel, 'The Metaphysics of Morals', in: Mary Gregor (eds.), *Practical Philosophy, The Cambridge Edition of the Works of Immanuel Kant*, Cambridge: Cambridge University Press 1996.

- Locke, John, *Two Treatises of Government*, edited by Ian Shapiro, 1689. Reprint, New Haven: Yale University Press 2003.
- Marshall, T.H., 'Citizenship and Social Class', in: *Citizenship and Social Class and Other Essays*, 1-85, Cambridge: Cambridge University Press 1950.
- Marx, Karl, 'On the Jewish Question', in: Robert Tucker (eds.), *The Marx-Engels Reader*, 26-52, New York: W.W. Norton & Company 1978.
- McCormick, John, 'Democracy, Plutocracy and the Populist Cry of Pain', n.d., 2019.
- . *Machiavellian Democracy*, Cambridge, England; New York: Cambridge University Press 2011.
- Mill, John Stuart, *Principles of Political Economy*, edited by J.M. Robson, *Collected Works of John Stuart Mill, II & III*, Indianapolis: Liberty Fund 2006.
- Munzer, Stephen, *A Theory of Property*, Cambridge: Cambridge University Press 1990.
- Neocleous, Mark, *Imagining the State*, Maidenhead/Philadelphia: Open University Press 2003.
- Nussbaum, Martha, *Frontiers of Justice*, Cambridge, Massachusetts: Belknap Press 2006.
- O'Neill, Martin & Thad Williamson (eds.), *Property-Owning Democracy. Rawls and Beyond*. West Sussex: Wiley 2012.
- Piketty, Thomas, *Capital in the Twenty-First Century*, Cambridge, Massachusetts: Belknap Press 2014.
- Pistor, Katharina, *The Code of Capital. How the Law Creates Wealth and Inequality*, Princeton, New Jersey; New York: Princeton University Press 2019.
- Rawls, John, *A Theory of Justice*, revised edition, Cambridge, Massachusetts: Belknap Press 1999.
- . *Justice as Fairness. A Restatement*, Cambridge, Massachusetts: Belknap Press 2001.

- Reynolds, Susan, *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted*, Oxford: Clarendon Press 1994.
- Robeyns, Ingrid, 'Having Too Much', in: Jack Knight & Melissa Schwartzberg (eds.), *Nomos LVIII: Wealth*, 1-44, New York: New York University Press 2017.
- . *Rijkdom. Hoeveel ongelijkheid is nog verantwoord?*, Amsterdam: Prometheus 2019.
- Robin, Corey, *The Reactionary Mind. Conservatism from Edmund Burke to Donald Trump*, 2nd ed., New York: Oxford University Press 2018.
- Rosenblatt, Helena, *The Lost History of Liberalism. From Ancient Rome to the Twenty-First Century*, Princeton: Princeton University Press 2018.
- Rousseau, Jean-Jacques, 'Discours sur l'économie politique', in: *Oeuvres complètes, t. 3, écrits politiques*, Paris: Gallimard 1964.
- . 'Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes', in: *Oeuvres complètes, t. 3, écrits politiques*, Paris: Gallimard 1964.
- . 'Du contrat social ou principes du droit politique', in: *Oeuvres complètes, t. 3, écrits politiques*, Paris: Gallimard 1964.
- . 'Fragments politiques', in: *Oeuvres complètes, t. 3, écrits politiques*, Paris: Gallimard 1964.
- Ruggie, John, 'Multinationals as Global Institution: Power, Authority and Relative Autonomy', *Regulation & Governance* 12 (2018): 317-33.
- Schakel, Wouter, 'Unequal Policy Responsiveness in the Netherlands', *Socio-Economic Review* forthcoming (2019), <https://doi.org/doi:10.1093/ser/mwz01>.
- Sen, Amartya, *Inequality Reexamined*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1992.

- Shue, Henry, *Basic Rights. Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy*, 2nd ed. Princeton, New Jersey: Princeton University Press 1996.
- Siedentop, Larry, 'Two Liberal Traditions', in: Raf Geenens & Helena Rosenblatt (eds.), *French Liberalism. From Montesquieu to the Present Day*, 15-35, Cambridge: Cambridge University Press 2012.
- Stark, Andrew, 'Business in Politics: Lobbying and Corporate Campaign Contributions', in: George Brenkert & Tom Beauchamp (eds.), *The Oxford Handbook of Business Ethics*, 500-532, Oxford: Oxford University Press 2010.
- Stiglitz, Joseph, *The Price of Inequality*, London/New York: W.W. Norton & Company 2012.
- Streeck, Wolfgang, *How Will Capitalism End? Essays on a Failing System*, London: Verso 2016.
- Thomas, Alan, *Republic of Equals. Predistribution and Property-Owning Democracy*, Oxford: Oxford University Press 2017.
- Tocqueville, Alexis de, 'L'Ancien Régime et la Révolution', in: *De la démocratie en Amérique / Souvenirs / l'Ancien Régime et la Révolution*, Paris: Éditions Robbert Lafont 1986.
- Verdery, Katherine, *What Was Socialism, and What Comes Next?*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press 1996.
- Waldron, Jeremy, *The Right to Private Property*, Oxford: Clarendon Press 1988.
- Weintraub, Jeff, 'The Theory and Politics of the Public/Private Distinction', in: Jeff Weintraub & Krishan Kumur (eds.), *Public and Private in Thought and Practice*, 1-42, Chicago & London: The University of Chicago Press 1997.
- Wilkinson, Richard & Kate Pickett, *The Spirit Level. Why Equality Is Better for Everyone*. London: Penguin Books 2010.
- Winters, Jeffrey A., *Oligarchy*, Cambridge; New York: Cambridge University Press 2011.

Xifaras, Mikhail, 'La destination politique de la propriété chez Jean-Jacques Rousseau', *Les Études philosophiques* 66, no. 3 (2003): 331-70.

OVER DE AUTEUR

Rutger Claassen (1978) is hoogleraar Politieke Filosofie & Economische Ethiek aan het Departement Filosofie & Religiewetenschap van de Universiteit Utrecht. Hij studeerde rechten en filosofie en promoveerde in 2008 aan de Universiteit Utrecht op een proefschrift over de morele grenzen aan de markt (bekroond met prijzen van het Provinciaal Utrechts Genootschap voor de Kunsten en de landelijke Onderzoeksschool Ethiek). Hij werkte eerder als universitair docent aan de Universiteit Leiden en was *visiting scholar* aan de University of Michigan in Ann Arbor en de Humboldt Universität in Berlijn.

Zijn onderzoek heeft betrekking op de filosofische fundamente van de liberaal-democratische rechtsstaat en onderzoekt de invulling en toepassing van centrale politieke noties als vrijheid, macht en rechtvaardigheid. In zijn monografie *Capabilities in a Just Society. A Theory of Navigational Agency* (Cambridge University Press, 2018) verdedigt hij een versie van de zgn. ‘capability approach’, bekend van het werk van econoom Amartya Sen en filosofe Martha Nussbaum. In deze benadering wordt rechtvaardigheid niet primair gezien als een zaak van materiele hulpbronnen, maar beoordeeld op de verruiming van persoonlijke menselijke vermogens.

Verder heeft hij een speciale belangstelling voor de economische ethiek en onderzoekt hij de morele waarde van centrale economische instituties als markten, eigendom en bedrijven. Eerder ontving hij een NWO VENI-beurs (2012-2015) voor een onderzoek naar de normatieve fundamente van de regulering van

markten. Op dit moment is hij projectleider van het door NWO gefinancierde onderzoeksproject *Private Property and Political Power in Liberal-Democratic Societies* (2017-2022). Met zijn team onderzoekt hij de wisselwerking tussen de uitoefening van private eigendomsrechten door individuen, groepen en bedrijven en de publieke sfeer van democratische besluitvorming. Vanaf zomer 2020 zal hij tevens projectleider zijn van het door de European Research Council gefinancierde onderzoeksproject *The Business Corporation as a Political Actor*.

Rutger Claassen is initiatiefnemer en programmaleider van het nieuwe bachelorprogramma *Philosophy, Politics, and Economics* (PPE) dat in september 2018 van start is gegaan. In dit programma worden studenten op interdisciplinaire wijze getraind in de studie van politieke en economische instituties, en het op kritische wijze reflecteren op de maatschappelijke uitdagingen waarvoor die instituties staan.

Rutger Claassen publiceert regelmatig artikelen en houdt lezingen voor een Nederlandstalig publiek geïnteresseerd in filosofie. Ook publiceerde hij twee Nederlandstalige boeken (*Het eeuwig tekort*, Ambo 2004 en *Het huis van de vrijheid*, Ambo 2011). Hij was oprichter en presentator van het Filosofisch Café Utrecht, en trad op in tv-programma's als Buitenhof en het Filosofisch Kwintet. Voor meer informatie, een volledig cv en het downloaden van artikelen kunt u terecht op www.rutgerclaassen.nl/